

कथाली

शैला लोहीया

कथाली

लेखिका

डॉ. शैला लोहिया

- **कथाली**
(Kathali)
 - **लेखिका**
डॉ. शैता व्यारकादास लोहिया.
संगीतविशारद (गांधर्व विद्यालय)
पता - ३२, किनारा, विद्याकुंज वसाहत,
अंबाजोगाई, जि. बीड - ४३१५१७
दुष्वनी क्रमांक -घर - (०२४४६) २४७०१६
 - **प्रकाशक**
दिशा पब्लिकेशन्स, राष्ट्र सेवा दल बिल्डिंग,
दांडेकर पूल, पुणे-३० फोन: ९६२३१२१६०१
पुणे-३०
 - **अक्षरजुळणी**
सौ. राजश्री भोसले
 - **मुख्यपृष्ठ**
सौ. स्मिता दलाल
 - **प्रथम आवृत्ती**
२६ जानेवारी २०११
 - **मुद्रक**
दिशा ऑफसेट, राष्ट्र सेवा दल बिल्डिंग,
दांडेकर पूल, पुणे-३० फोन: ०२०-६०७०११४२
 - **मूल्य**
रुपये शंभर मात्र
- **© सर्व हक्क प्रकाशकाच्या स्वाधिन**

प्रस्तावना

साहित्य प्रवासास शुभेच्छा – शुभास्ते सन्तु पंथानः ।

प्राचार्या डॉ. शैला (भाभी) लोहिया या सिद्धहस्त लेखिका आहेत. त्यांनी कविता आणि कथा या वाढमय प्रकारात प्राधान्याने साहित्य निर्मिती केली आहे. जमिनीत पेरलेले बियाणे जसे स्वाभाविकपणे, सहजपणे, नैसर्गिकतेने आपले रूपें प्रकट करते तशाच स्वाभाविकपणे त्यांच्या साहित्याची निर्मिती होते.

शैलाभार्भीच्या साहित्याला वास्तवाचा भक्तम आधार असतो. अनेकदा हे वास्तव म्हणजे सामाजिक, कौटुंबिक अत्याचाराने घेतलेले भीषण रूप असते. त्यामुळे या वास्तवाचे यथार्थ चित्रण, कलेचा बाज बिघडू न देता त्यांच्या साहित्यातून व्यक्त होताना दिसतो. बहुतेक कथा स्त्रीवादी साहित्य आहेत.

प्राचार्या सौ. शैलाभार्भीचा प्रस्तुत कथासंग्रह या उपरोक्त सत्याचे ज्वलंत दर्शन घडवितो. बहुतेक कथा उपेक्षित स्त्रियांच्या जीवनातील विदारक व्यथा आहेत. ‘मला बी साळळा येऊ द्या की...’ या कथेतील मेहतर समाजातील शब्दरी असो वा ‘कुकवाला आधार मेणाचा’ मधली बारकूबाई असो. या कथा स्त्रीजीवनातील असहाय्य, अगतिक, दुःखद जीवनाचे दर्शन घडवितात. ‘स्फोट’ या कथेत एका साखर कारखान्याच्या अध्यक्षाची कूरता शब्दबद्ध झाली आहे. प्रतिष्ठेच्या मुर्ख कल्पनेच्या आहारी गेल्याने तो आपल्या बहिणीचा निर्घृणपणे खून करतो. पल्लीस मोलकरणीपेक्षाही हीन दर्जने वागवितो. मारहाण नित्याचाच प्रसंग. स्वंतःच्या मुलीचीही हत्या करू पाहतो, सहनशीलतेलाही एक मर्यादा

असतो. कधी तरी स्फोट होणारच. त्याची बायकोच गुप्तीने नवन्याच्या पाठीवर सपासप वार करते. हे आवश्यकच आहे.

स्त्रियांना आत्मभान आले पाहिजे. त्या निर्भय झाल्या पाहिजेत. भार्भींचा ‘मनस्विनी’ प्रकल्प हे काम गेली अनेक वर्षे निष्ठेने, समर्पक वृत्तीने करीत आहे. या कामातूनच लेखिकेला साहित्य निर्मितीचे रॅ मटेरिअल मिळाले असावे.

काही कथा पांढरपेशा जीवनातील स्त्रियांचे भावविश्व चित्रित करतात. उदा. ‘स्कूटरचोर मुलगी’ ‘इशा’, ‘मैत्र’ मध्ये एक समाज सेवेस वाहून घेतलेली तरुणी ‘मीनू’ तिचा मित्र असाच सेवेस वाहून घेतलेला सदू यांचे भावविश्व नाजूकपणे चित्रित झाले आहे. कथेच्या शेवटातून या कथेचा रोख कळतो. संवादात्मकता आणि ग्रामीण भाषेतून वातावरणनिर्मिती केल्याने कथेतील ग्रामीण वास्तव डोळ्यासमोर उभे राहते. मारवाडी - राजस्थानी भाषेचा वापरही अशाच कौशल्याने झाला आहे. ‘गेंदलासु गोद भराओ जी बन्ना’ या कथेतही याचा प्रत्यय येतो. गीताने रंजकता वाढली आहे.

डॉ. सौ. शैला (भाभी) लोहिया या समाजसेवेस वाहून घेतलेल्या, सुविद्य, संपन्न व्यक्तिमत्त्वाच्या लेखिका आहेत. त्यांच्या व्यापक, सहानुभूतीपूर्ण अवलोकनातून दिसलेले समाजदर्शन त्या समर्थपणे आपल्या साहित्यातून घडवितात. हा कथासंग्रह त्याची बोलकी साक्ष आहे.

यंदाच्या ८३ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनात ‘कथा हा गोण वाढमय प्रकार आहे’ या विषयावर परिसंवाद झाला. तो किती व्यर्थ, अनावश्यक होता याचे प्रत्यंतर जी. ए. ते भाभीपर्यंतच्या कथाकारांच्या कथा देत आहेत. मराठी साहित्यांचे दालन अनेक नामवंत कथाकारांनी समृद्ध केले. जागतिक वाढमयात कथेला मानाचे स्थान आहे.

प्राचार्या डॉ. सौ. शैला (भाभी) लोहिया यांना माझ्या पुढील साहित्य प्रवासासाठी मनःपूर्वक शुभेच्छा!

प्रा. रा. द. अरगडे

अनुक्रम

१.	‘मैत्र’	१
२.	कॅलेंडर	९
३.	गेंदलासु गोद भराओ जी बन्ना	१८
४.	स्कूटरचोर मुलगी	३१
५.	त्या तिथी	४०
६.	स्फोट	५०
७.	कुकवाला आधार, फक्त मेणाचा!	५९
८.	हे ईश्वरा	६७
९.	उगवते पिंपळपान	७३
१०.	यती आणि सती	८१

‘मैत्र’

चढणारी रात्र. त्या अनोळखी रस्त्यावरून ते पाचजण वाढविता येईल तेवढ्या वेगाने पुढे जात आहेत. शेजारून म्हणजे जेमतेम फलांगभर अंतरावरून तापी वाहतेय. नीरव रात्री तिच्या वाढत्या पाण्याचा घनगंभीर नाद कधीतरीच जाणवतो. निरभ्र आकाश. पण अंधारात लपेटलेलं. काल शाहाद्याकडे येताना सातपुळ्याचे दुरून दर्शन झाले होते. ती बहुधा कृष्णपक्षातली रात्र असावी. सातपुडा पाहून तिला महानुभाव पंथाचा संस्थापक चक्रधर आठवला. त्याच्या देखण्या पुरुषी कमळकान्ती देहावर भाळलेली, सातपुळ्यात तप करणारी योगिनी आठवली. पुरुष देहाच्या तृप्त मोहात लपटलेली आठवून तिला खूप हसू आलं. म्हणे योगिनी!! “मीनू जरा वेगाने चाल. पावलं उचल. उमन्या भिळु बिचारा पुढे जातो नि आपल्यासाठी थांबतो.” सदा.

“दीदी, ताडाताडी चालबेन...” शुभेंदू.

“अरे चालतेच आहे की भरभर, रस्ता पायाखालचा नाही ना... मग चाचरायला होतं. ए शिष्टपणा करू नका. उमन्यासारखे तुम्ही दरारा पुढे चालायला लागा आणि मग, माझ्यासाठी थांबा. तेवढेच श्वास घ्यायला निवान्तपणा” मीनूचे घुश्यात उत्तर.

पंधरा मिनटे गवतातून चालणाऱ्या पावलांचे आवाज आणि अचानक दूरवर मंद उजेडाचे ठिपके दिसू लागले. उमन्याने एक विचित्र आवाजात हाकारा घातला आणि खुणेचे शीळ घातली. तीन-चार उजेडाचे ठिपके जवळ येऊ लागले. या संगळ्यांच्या पावलांचा वेग वाढला.

“दादा, चिनावल उनात... चिनावल आलं. ती माणसं आपल्याला घ्यायला आली हाईत.” उमन्याच्या आवाजातही सर्वांना घेऊन ठिकाणी पोचल्याची निश्चिती होती.

त्या झोपडीवजा घरात सगळे शिरले. उमन्याचे आत जाऊन चकचकित पितळी तांब्यात पाणी आणलं. घरातल्या बायांनी दोन ताटं आणली. एकात नागलीच्या लाल भाकन्यांची चवड आणि दुरीत सोललेले कांदे आणि निखाच्यावर भाजलेल्या मिरच्या. तिसरी वाढ्या घेऊन आली नि चौथीचे वरणाचं भगुणं पातेल आणलं. इतक्यात वसू आत आली.

“या बराच उशीर केलात. चिनावल तसं फार दूर नाही शहाद्याहून असेल चार कोस. म्हणजे आपले दहा—अकरा किलोमीटर्स, मीने तू नि सदा कधी पोचलात? मी आज सकाळी येथे पोचले उद्याचा दिवस येथेच. बायांचा मेळावा मिने तू आणि मी पाहायचा. तानीबाई आहेच मदतीला. जेवा नि चल झोपायला.” असे म्हणत तिने त्या स्वच्छ आणि नेटकेपणानी सारवलेल्या जमिनीवर बसकण मारली. एकेका वाटीत वरण ओतू लागली.

वरण—भाकरीचा पहिला घास पोटात घातला नि पोट धब्बळून निघालं. पण दिवसभराच्या भुकेनं घास गोड करून मीनूने गिळला.

“मीने, उंदडाचं वरण नि नागलीची भाकरी खाताना पहिला घास गळ्यात अडतो. पण सवय झाली की मस्त मजा येते खाताना. माझी आजी म्हणायची घास चावून चावून खाल्ला की अन्नाला गोडी येते...”

भुकेपोटी त्या भाजल्या मिरचीला मीठ लांकून भाकरी खाताना जिभेची चव वाढतच होती. जेवणं झाली आणि सगळे झोपायला शेजारच्या झोपडीत गेले. लांब लांब शिवलेलं, पोती जोडून केलेलं जाजम. त्या वर आधी आलेले सर्व कार्यकर्ते झोपले होते. त्याच रांगेत वसू टेकली. “मीने येथे भेदाभेद नस्से. तण्णावून झोप. वुई ऑल आर फ्रेंड्स. आणि मित्रत्वाला, सहकार्याला लिंग नसते. बी कम्पर्टबल. तू नवी आहेस, पण रुलशील आईस्ते आईस्ते. मीनूला हे सांगता सांगता वसू घोरायला लागली.”

मीनू मात्र कितीतरी वेळ जागी होती, मग केव्हा तरी झोप लागली...

...मीनाला या कामाला सुरुवात करतानाचा पहिला अनुभव आठवत होता. त्यालाही पंचवीस वर्षे उलटून गेली आहेत.

* * *

“मीने बी. ए. नंतर पुढे काय करण्याचे ठरविले आहेस?”

“वशे तुझा काय विचार? नीते तू काय करणार आहेस?” अशा त्या वेळच्या मैत्रीर्णीच्या गप्पा.

“नीनूला काय विचारतेस? ती बेकंबेचा पाढा म्हणत. जगणार. देखणा, पारदार नवरा... गोडस मुलं... त्यांची वाट पाहत नि त्यांना छान छान पदार्थ तयार करून खाऊ घालण्यात धळी माय-म्हातारी होणार. नातवंड-पतवंड खेळवीत राम म्हणणार. होय नीते?” वशीने मारलेला टोमणा. तोही मीनूला आठवला. आणि खूप हसू आले.

सुखवस्तू मध्यमवर्गीय घरात वाढलेल्या, तेही सांगलीसारख्या काहीशा पारपरिक ब्राह्मणी घरात वाढलेल्या मीनूला पुढे काय करायचे हा प्रश्नच पडला होता. तिने आणि सदूने मुंबईच्या समाजविज्ञान महाविद्यालयात प्रवेश घेतला. एक वेगळी वाट म्हणून... “सदू रेडलाईट एरिया म्हणजे काय रे? पुढचे आठ दिवस आमच्या गटाला फिल्डवर्कसाठी तो भाग पालथा घालायचाय.” मीनूचा प्रश्न ऐकून संदीने कपाळाला हात लावला होता.

“मीने, तुझी लाईनच चुकली. येथे ‘टीस’ ला येण्यापरिस तू पुण्यातल्या एस. पी. कॉलेजमधून इंग्रजी नाही तर मराठी हा विषय घेऊन “यमे” करायच्या लायकीची आहेस. तुझ फिल्डवर्क संपल ना की मग तूच मला या शब्दाचा अर्थ समजावून दे. जा आता हॉस्टेलमध्ये.” तेव्हाचे संदीचे उत्तर.

“टीसची दोम वर्षे भन्नाट झापाट्याने पळत संपली. दिवस केव्हा उगवले नि मावळले ते कळले नाही. दारिद्र्यातून येणारी किळसवाणी असहाय्यता, वयाची चाळीशी जवळे आली तरी संध्याकाळ झाली की, चेहऱ्यावर रंगरंगोटी फासून, दारात पदर याढून, बसणाऱ्यांचा बाया... त्यातल्या एका सुशीची मीनूशी थोडी गडद ओळख झाली होती.

“मीनूताय, माझ एक काम कराल? काम लई अवघड नाय. पण मी अडानी. येली पंधरा वर्ष तुमच्यासारख्या इस्टुडंटला भैन मानून हो काम करून घेती. तुमीबी करतालच की!” सुशीच्या विश्वास दाखवीत आग्रह.

“माझी लेकर माजी भैन सम्भालती. येक पोरग हाय नि येक पोरगी. पोरं शिकताहेत. पोरगी आठवीला हाय नि पोरगं बारावीलां. त्यांच्या खंच्यासाठी

म्हैन्याला पैशे पाठविते मी. येवढे हजार रुपये बार्शीला पाठवायचे. हा पत्ता.” एका जाड कागदावर पत्ता लिहिलेला होता. “शंभरच्या दहा नोटा आणि वर पन्नास हाईत. आता पैशे पाठवाया बी पैशे लागतात.” असे म्हणत तिने पैशे मीनूजवळ दिले. सुशीची ओळख अधिक गडद होत गेली. सुशीची केस... सुशीची जीवन कहाणी मीनूने “केस स्टडी” म्हणून अभ्यासायची ठरविली.

सुशी केज तालुक्यातल्या चिंचोलीची. सातवीपर्यंत शिक्षण झाले. तेही शाळेत न जाता, फक्त परीक्षेपुरते शाळेत जायचे. गाइड पाहून पेपरावर चार रेघोटच्या मारल्या की पास! त्या उन्हाळ्यात ती शहाणी झाली आणि बापाने कळम जवळच्या झाकोळ्यातल्या तानाजी लगड बरोबर लग्न लावलं. तानाजीला दोन एकर शेत होतं. पण कोरडवाहू आषाढ श्रावणातल्या पावसावर तीळ, उडीद, मूग, पिवळी ज्वार असे पीक बरे येई. तो सहावीतूनच घरी बसला होता. सुशी वयात येऊ लागली तसा रंगरूपाला उजाळा येऊ लागला. पंधरा वर्षांची झाली तेव्हा पहिलं लेकर आलं.

“उगा अंगठ्याएवढा वळवळता जीव. चार दोन तास काढते बिचान्याने. सूर्य पहाया अगुदरच डोळे मिटले. जीव मातीत गाडला. दर दीड वस्यांला ह्ये असं व्हायचं मी बी जरा जाणती झाल्ये. चंदू झाला तवा शानीन होऊ धा वरसं झालीवती. ईस वरिसांची व्हती. तवा चंद्या जलमला... नंतरची वरीस दोन वरसं बरी येली. पन मग समदीच चित्तरकथा.”

सुंशी थोड बोले नि मग मध्येच थांबे. डोळे संतापाने फुलणारे श्वास उफाळणारा. अशावेळी मीनू म्हणे, “येऊ मी?... उगा नको विचार करूस.”

पण मीनूच्या डोळ्यात तोच विचार. समाजातले खालचे नि वरचे, जमिनीच्या पोटातले असतात तसे न दिसणारे स्तर, अर्थात अभ्यासक्रमाचा अपरिहार्य भाग म्हणून उलगडून पाहताना मीनू त्यात लोणच्याच्या फोडीसारखी मुरू लागली.

सुशीच्या केसचा अभ्यास करताना रमण भेटला. त्याने मानसोपचारावर आधारीत कौटुंबिक सल्ला हा विषय निवडला होता. त्याचीही मदत झाली.

“ताई येक इचाऱ का?” सुशीचा तेव्हाचा प्रश्न.

“विचार की!”

“तुम्ही माझ्या भैनीला, चंद्याला, माझ्या रानीला भेटून आलाव. ताई, नवरा लई माराया लागला वो, एकदा तर अंगावर राकील टाकलं आमच्या. माझी म्हातारी सासू मध्ये आली म्हणून वाचले. म्हणाली, त्या गाढवाला धा बाया मिळतील. त्या बी दोन लगनाच्या. पण लेकराचा माय न्हाई मिळत. तवा तू सूट हितून. किर्तींदीस मार खाशील? तुझ्या बापाकडून पैशे आन म्हंतो, तो बाप जाणार रोजंदारीन. लोकांच्या शेतात. कुटून आणावा पैसा? बाईला तरी लुगडं फेडून बसली तरी चार पैशे मिळत्यात. पण म्हाताच्या बापानं कुटून आणावा पैका? जा माय. पुन्हा फिरकू नकं इकडं...”

... म्हाईरी गेले तर बाप म्हणाला. नवच्या घरीच मर. पण माझ्या दारात नंग येऊ. बिनभावाच्या पाच भैनी तुम्ही. माय मरून घ्येली. मला बी कस्ट व्हईनात. मालकीन शिळा भाकर तुकडा फेकती त्यावर जगतो मी. ये पन्नास रुपये घ्ये आनु जा कुठंबी... “बोलताना पुन्हा धाप लागली बापाला मग परत नवच्याकडे. आणि एक दिवस रात्री नवच्यानेच एक पुरुषाला घरात घालून बाहेरून कडी घातली.”

शेतातलं कुडाचं, शेणामातीनं लिपलेल घर... सकाळी सुशीच्या शरीराचे हाल हाल करून तो माणूस निघून गेला. सुशीनं लेकरू, बापानं दिलेले पन्नास रुपये घेतले नि तिने बाशीचा रस्ता धरला.

चंद्याला भैनीकडं ठेवलं. भैनीच्या घरी राहून धुण-भांडी झाड लोटीचं काम करीत होती. तिथंच शेवंताबाईची वळख झाली. ती भैनीला पैशे द्यायला आलीवती. तिची चित्तरकथा माझ्या सारखीच. लेंकरू व्हाया आधीच विधवा झाली. दिरानं मर्मईला नेतों म्हणून रेड लाईट एरियात येऊन एका मालकिणीकडे भरती केलं. पैशे घेऊन तो फरारी झाला. तिची भैन बारशीत असती. तिथंच ती खोली घेनरेय. म्हातारपणासाठी. तिच्या बरूबर मी बी आल्ये हिं रेड लाईट एरियात.

मीनूने अनेक प्रकरणे हातळली. पण सुशीशी वेगळे पैत्र निर्माण झालेय. तिला आणि तिच्या मुलांना मदत करण्यात एक आपलेपणा आपोआप आलाय.

एक दिवस सुशी थेट औरंगाबादला येऊन थडकली. अर्थात फोनबिन करून.

ताई माजा चंद्या आता लई मोठा झालाय. साळंत मास्तर झालाय. मावशीकडं दोगं बी न्हातात. उद्या मी म्हातारी झाल्ये की मला सांबाळील का व त्यो? त्याला

माय काय धंदा उरती त्ये म्हाईत न्हाई. त्याला वाटत मर्मईच्या म्युन्शीपालटीत माय रस्ते झाडायचं काम करती...

...ताई माझं रूप लई उजवं होतं. एक मालक लई भाळला माझ्या रूपावर. दर एक दोन दिसाआड यायचा. मी बी तो महनंल तस्सं, करायची. त्याच्याकडे एक पुस्तक व्हतं. त्यातलं पाहून काय... काय कराया सांगायचा. मी बी तो महनंल तशी वागायची. मला लई छान वाटायचं. त्यानंच ही खोली इकत घेऊन दिली. धा तोळे सोनं बी अंगावर घातलं. त्यावेळी मी भैनीलू चार चार हजार रूपये बी द्यायची. भैनच ती. जीवाला जीव देणारी. लेकरू बाळ नव्हत. मेहुणा बी मयाळू त्याला मी काय करती त्ये ठाऊक नव्हतं. त्याला बी वाटे की सुशी मर्मईत झाढू मारती. तो येला मरून. बासींत घर हाये. मिलमंदी कामाला होता. माझ्या लाडक्या मालकाची खूण म्हंजी माजी रानी. हेमा, चंद्याला वाटतं त्याचा नि तिचा बाप येकच हाय.

ताई, लेकर माझ्यावर लई माया करतात. त्यांची माय पैशे कशी मिळवते, रानीचा जलम कसा झाला हे त्यांना कळलं तर...? अशात लई भ्या वाटतं. रानील तर मी लई शिकविणार हाये. तिच्या बापाला मी फोटू दावायची. अक्षी हेमामालिनी वानी गोल गोंडस चेहेरा. मालकानीच हे नाव सांगितला तिच्यासाठी पैशेबी ठेवलेत. बासींच्या बँकीत. पन अशात ती हट्ट करत्ये. म्हनते. मला पप्पांकडे ने त्ये का येत न्हाईत. उद्या मोठी झाली की काय सांगू तिला? त्यो मायाळू दादाप्पा... मालक ऑक्शिडेंटात मरून येला”

पुढचा दिवस उगवताच असतो. तसे मागोमाग उगवणारे व मावळणारे दिवस, महिने आणि वर्षे. मीनू त्या आज सुशीला मनापासून आठवते आहे.

भलेही केस स्टडी करीत असली तरी तेव्हा मीनूचे वय जेमतेम बावीस वर्षाचे. मैत्रीच्या एक अगदी कोमल पण चिवट बंध दोघीत जोडला गेला होता. आजही आहे. कुठे असेल सुशी?... हा प्रश्न नेहमीच मनासमोर येई.

गेले महिनाभर मेळघाट, सेमाडोह, चंद्रपूर, गडचिरोली भागात हिंदून तिथल्या आदिवासींच्या साठीच्या विविध प्रकल्पांच्या कामांना भेटी देऊन त्यात काय त्रुटी आहेत, काय हाती आले आहे याची मांडणी करून, आढावा घेण्याचे काम मीनू आणि सद्याने घेतले आहे. काही वर्षे मीनूने नोकरी केली. नोकरी चांगली होती.

पणार खूप होता. पण मानसिक समाधान फारसे नव्हते. सरकारी नोकरी म्हटली की असेच असते. नुस्ती भटकंती आणि काम चालू आहे, उत्तम चालले आहे. हे दाखविण्यासाठी, वरिष्ठांच्या हुकुमावरून कागदी घोडे नाचवायचे. आठ वर्षे नाचवले घोडे. पण नंतर कायमचा रामराम ठोकला. औरंगाबादेत छोटेस घर घेतले. मीनूने सादाशी लग्र करावे म्हणून आई-वडील, भाऊ सगळ्यांनी आग्रह केला. परंतु या काहीशा वेगळ्या कामात बुद्धन गेल्यापासून लग्र करावेसे वाटले नाही. किंवा असेही असेल. परित्यक्ता, एकाकी, विधवा अन्याय सोसाणन्या स्थियांचे प्रश्न जाणून त्यांचे विविध मार्गानी पुनर्वसन करण्याचे सुरुवातीला केलेले काम, गेल्या दहा वर्षांपासून विविध स्वयंसेवी व अशासकीय प्रकल्पांच्या कामांचे मूल्यांकन करून त्याचा लेखी दस्तऐवज तयार करण्याची फ्रीलांन्सिंग पद्धतीने घेतलेली जबाबदारी, गुतं घेऊ केलेले काम म्हणा की, यात मीनू इतकी अडकली की, शरीराच्या भुका, अपेक्षा जाणवल्याच नसतील. ती काय किंवा सदा काय. दोघेही सारखेच. गेल्या पंचवीस, अड्डावीस वर्षांचा सहवास. घट्ट मैत्री. टाळ्यांची देवघेव. चिमटे काढणं, पाठीवर थाप मारणे, हे सारं सहजपणे.

लिंगसमभावाची संकल्पना विविध संघटना, संस्थांतील शिबिरांतून कार्यकर्त्यांच्या तनो-मनावर गोंदविताना आपल्या लिंगाशी जोडलेल्या मानसिक, शारीरिक भावना, जाणिवा... अपेक्षा आटून गेल्या असतील का, असा प्रश्न मीनूला अधून मधून सतावत असे. सदाजवळ हे सारे बोलून दाखविले की, तो तिच्या डोक्यावर टपली मारून “मुर्ख आहेस” असे म्हणे. मेळघाटातून आल्यापासून मीनू काहीशी अस्वस्थ आहे. आज संध्याकाळी लांब थेट माइल स्टोनपर्यंत ती फेरफटका मारून आली. लहानपणचे, कॉलेज जीवनातले फोटो काढून बसली. असिम आणि गीताला फोन लावून गप्पा झाल्या त्यातही उल्फाची चळवळ, जवळ आलेल्या बिहूची तयारी. यावर चर्चा. तरीही मन अशांत. शेवटी तिने वसूला पत्र लिहायला घेतले,

“प्रिय वसू, परवा सकाळी मी आणि सदा मेळघाटातून औरंगाबादेस परतलो. रात्री जाग आली तेव्हा अंगावरून कुणाचा तरी हात फिरतोय असा भास झाला. पण तो भास नव्हता. ते हात सद्याचे. मी दूर होऊ लागले तर त्याने होता नव्हता जोर एकवटून मला गच्च आवळून धरले...”

वसू अंतर्यामी मीही सुखावत होते. तरुणाई हरवलेल्या प्रौढत्वाच्या अखेरच्या वळणावर आम्ही दोघे. अद्वाहासानं... तत्व म्हणून नाकारलेले कोंडलेले नैसर्गिक लिंगभाव या अखेरच्या वळणावर का उसळून यावेत? वसू तू आणि शुभेन गेली बाबीस वर्षे एकत्र राहता. शुभेन तुझ्यापेक्षा चार वर्षांनी लहानच. तुम्ही राहायचे ठरविलेत. अर्थात एकत्र काम करताना शरीराने साद घातली तर नकारणार नाही तोही एक अनुभव. या भूमिकेतून त्याकडे पाहू. लग्न हे बंधन... परंपरेने लादलेलं. ते नको निखळ “मैत्री” हव्या.”...कधी भुवनेश्वरला आलात तर कळवा. मी चार दिवस येऊन मोकळी होऊन जाईन. तर वसू खेरे “मैत्र” मला कळलेच नाही. कबुली फक्त तुझ्याजवळच.

- तुझी मीनू.

❖❖❖.

कॅलेंडर

निरूपमाचे कॅलेंडरकडे लक्ष गेले. दोन हजार चारच्या जानेवारीची अठरा तारीख म्हणजे फेब्रुवारी अगदी पुढ्यात येऊन उभा राहिलाय.

पाहाता पाहाता सहा वर्षे उलटून गेली आहेत. पण या वर्ष उलटण्याला ‘पहाता पहाता’ हे उपपद जोडणं बरोबर होईल का? काल आईबरोबर ती दवाखान्यात गेली तेव्हा डॉक्टरीणबाई अगदी सहजपणे म्हणाल्या होत्या की पाहाता पाहाता सहा वर्षे उलटली. आणि त्यांनी आईकडे काहीशा काळजीने पाहिले.

“निरूच्या आई, ही औषधं ठेवली आहेत. आहारात पालक, मेथी, तांदुळजा आलटून पालटून देता ना? गूळ, शेंगदाणे, मोड आलेली कडधान्ये वौरे जेवणात असते ना?...”

“होय ताई. हिचा बाप रोज दासू ढोसून येतोय. पेन्सनचे पैशे अर्धेमुर्धे त्यातच जातात. पन, मी म्हशीच्या दुधाचा पैसा त्याच्या हाती लागून देत न्हाई. आनु त्यांच्या सायबाला बी सांगून ठेवलंय. तो सायब बेरा हाय. बिचारा दर महिन्याला हजार रुपये माझ्या हातावर ठेवतो. झेडपीतल्या डायवरला पेन्सन ते कितीस? पन त्यातला अर्धा भाग देतो बिचारा. पण हा साहेब बदलला की पुन्हा...?” आईनेही पुढची काळजी बोलून दाखवली होती.

आज कम्प्युटर क्लासकडे निरूपमाचे पायच वळेनासे झालेत. या ठिकाणी शिकवायला जाऊ लागली त्यालाही तीन वर्षे उलटून गेली आहेत. ती क्लासमध्ये गेली की तिथले प्रमुख तिचं हसून स्वागत करतात. आणि अगदी न चुकता.

“बरी आहेस ना निरू?”, असं विचारतात.

“निरू, अग दहा वाजून गेले. चल माय थोडी पोळीभाजी खाऊन घे. आन् निघ. अकराला क्लास आहे ना तुझा? चल माय. मी आज मेथीची मुद्हाभाजी केलीया. वरून लसनीची खमंग फोडणीबी केलीय. लाल मिरच्या चुरडून टाकल्यात त्यात. तुला आवडते, अशी वरून फोडणी घ्यायला. निचितीने जेव.” आईने वाढलेले ताट खाली ठेवले. पुढे पाट मांडला. आणि निरूपमला हाक दिली.

निरूपमा पुढ्यातली पोळी मुकाट्याने पोटात ढकलू लागली. गेल्या काही दिवसांपासून सात फेब्रुवारीचा चौकटीतला आकडा मोठा मोठा होत जातो. अन् वाटतं त्या साताच्या गोलात आपला फिक्ट... निस्तेज गोरागोमटा गळा अडकलाय. आणि त्या गळ्याला ओढणारा तो अर्धगोलाकार दोर. फास आवळणारा. आई तव्यावरची तूप माखलेली तांबूस पोळी लेकीच्या ताटात टाकते आणि काहीसे रागावून बोलते.

‘उगा कशाला काळजी? समोर येईल तेव्हा बघू. आतापासून कशाला गं घोर? जेव माय.

क्लासकडे जाताना वाटेत राणी ताई, संस्थेच्या वकीलताईनी त्यांची लूना थांबवून निरूला संध्याकाळी येण्यासाठी बजावले. परवा तिची तारीख आहे त्याची आठवण करून दिली.

क्लासचा जिना चढून आल्यावर तिने मस्टरवर सही केली. सवयीने नोटीस बोर्ड बघितला. बहुजन समाज पार्टीचा कोणी तरुण पुढारी महाराष्ट्राचा दैरा करतोय. संध्याकाळी बैठक बोलवलीय. क्लासच्या वरच्या गच्चीवर. तिने नोटीस वाचली. मागास, अतिमागास, इतर मागास, आदिवासी वगैरे जातीतील तरुण-तरुणीनी बैठकीसी यावे. आणि एकत्र येऊन मागण्यांच्या निवेदनावर सह्या कराव्यात. हे लाखो सह्यांचे निवेदन राष्ट्रपती व पंतप्रधानांना २६ जानेवारीस दिले जाणार आहे. ती नोटीस पाहून तिला वाटले त्यात एक दुरुस्ती करावी. ‘वगैरे’ या शब्दाच्या आधी ‘आणि समाजातील सर्व महिलांनी’ हे वाक्य टाकावे. त्याचक्षणी एक प्रश्न तिच्या मनात उगवला. वंचित वर्गातील लोकांना विविध सवलती दिल्या, संधी उपलब्ध करून दिल्या तर आर्थिकदृष्ट्या ते सबल होतील,... ऐहिक विकासही होईल. पण ज्यांची मनंच गेल्या हजारो वर्षांपासून विचार करण्याच्या क्षमतेपासून वंचित ठेवली गेली आहेत त्यांचा विकास कसा होणार? विकास म्हणजे नेमके काय? विकास, हा आर्थिक? की वैचारिक? की भौतिक?

घाईघाईने फळा पुसून टाकावा तसे तिने मनात उगवलेले विचार पुसून टाकले. पण तरीही धुरळा उडालाच. मनात काय काय येऊ लागले.

तिच्या टेबलावर सहा-सात पत्र कम्प्युटरवर काढण्यासाठी ठेवली होती. संध्याकाळपर्यंत सर्व पत्रांचे प्रिंटआउटस् काढून सरांच्या टेबलावर जायला हवे होते. तिची बोटं सराईतपणे कम्प्युटरवर लयीत नृत्य करू लागली. दुपारच्या सुट्टीत ती आणि मीना डबा खायला बसल्या. तेवढ्यात तिथे नवीन ही टपकला.

“निरुज्जी, मैने आपके लिये मेथी और हरी धनियाका ठेपला लाया है, मीनाजी आप भी चखकर देखिये.” काहीशा नाटकीपणाने म्हणत त्याने प्लास्टिकच्या पिशवीतून मेथीचे देखणे ठेपले काढले आणि त्यांच्यासमोर ठेवले.

नवीनने दुकान ऑफिसच्या समोरच आहे. निरुपमांच्याच वर्गातला तो मित्र. दोन्ही घरांचा दाट परिचय. निरुची आई त्यांच्याकडे घरी केलेल्या शेवया, पापड विकायला जात असे. त्या मावशीही नलूताईना... तिच्या आईला मदतीला बोलवत. ती बी. कॉमच्या दुसऱ्या वर्षाला असतानाच समेशशी तिचं लग्न झालं. झटपट लग्न आणि मग वर्षभरात कायमचं माघारपण.

“नवीन, जिजींना का त्रास देतोस रे? दर चार दिवसांनी काही ना काही आणून समोर ठेवतोस. अरे मी घरी येऊन भरपेट खाईन ना! जिजी आणि भाऊ का मला परके आहेत? आणि निर्मला बाळाला घेऊन कधी येणारेय इथे? बारसं इथेच की तिकडे? तेच्छा मात्र आठवण ठेवून ये, निमंत्रण द्यायला. निरुने नवीनला बजावून सांगत ठेफल्याचा तुकडा तोंडात टाकला. लगेच तिचं मन धसकलं. आणि ती पटकन म्हणाली, “तुझी गंमत केली हं.”

जिजींच्या सुगरण हातांनी तीळ, मेथी घालून केलेला ठेपला क्षणभरात जिभेवर विरघळला. नवीनने जाताना सप्रयोग पॅथॉलॉजी लॅबमध्ये जाऊन येण्याची आठवण दिली.

ऑफिस संपल्यावर ‘मैत्री तुझी माझी’ या संस्थेत जाण्यासाठी पाय तयार होत नव्हते. वाटल, एखाद्या वैराण वाळवंटात फक्त आपणच उभे आहोत. भवतालच्या आठही दिशांच्या क्षितिजापर्यंत कोणीही माणूस नाही. पाय चटचटताहेत. घशाला कोरड पडलेली. चेहेरे नसलेली काळी... विक्राळ भुतं, हवेतून नाचताहेत... ती घाबरून भानावर आली. माथ्यावरचा घाम पुशीत तिनं इकडे तिकडे पाहिलं आणि

ती संस्थेच्या आवारात शिरली. प्रतिभा समोरच होती. निरुचे हसून स्वागत केले आणि संजीवनीला स्वयंपाक घरातून पाणी आणायला सांगितले.

‘निरुपमा, मी तुझ्या दिराच्या बँकेतल्या माणसाकडे जाऊन आले. तुला आणि नलूताईना उगाच भीती वाटत होती. तो साक्ष द्यायला तयार आहे. त्याने मला सगळी गाथा सांगितली. निरु, तुझ्या वडिलांनी त्याला शिव्या दिल्या म्हणून त्यांच्यावर त्याचा राग आहे. पण तुझ्यावर नाही. उलट तुझ्या दिराने त्याच्यामार्फत तुम्हाला गळ घातली याचा पश्चाताप होतोय.

... पण किती चुका केल्यात ग तुम्ही मायलेकीनी. तू जेव्हा पहिल्यांदा संस्थेत आलीस तेव्हा डॉक्टरकडे नेलं आम्हीच ना? संस्थेच्या कम्प्युटर सेंटरमध्ये शिकायला ठेवलं, तेही फी न घेता. कोणी केलं हे? डॉक्टरताई नेहमी औषधं देतात तेही संस्थेच्या विनंतीवरूनच ना? मग वकील लावताना का नाही आठवली संस्था? तुला तर माहीत होतं ना की संस्था मोफत कायदा सल्ला देते म्हणून! आल्या बघ वकिलीणताई.”, असे म्हणत प्रतिभाने तिच्यासमोर चहाचा कप ठेवला.

“आलीस ना? बरं झालं”, असं म्हणत राणीताई ऊर्फ अॅड. सुजाता सोहन आत आली आणि तिने निरुपमला अगदी निश्चून सांगितले.

“निरुपमा, आम्ही वकिलांनी इतर वकिलांवर टीकाटिपणी करू नये. ते आमच्या व्यावसायिक नीतीत बसत नाही. पण आजकाळ ‘वकिली’ हा व्यवसाय न राहता धंदा बनलाय. तू त्या पवार अॅडव्होकेटना आग्रहाने सांग की बँकेतल्या, तुमच्या समोर राहणाऱ्या श्री. सावळकर यांची साक्ष काढा म्हणावे. जर त्यांनी त्यांची साक्षच काढली नाही तर मी काहीच करू शकणार नाही.” आणि अॅड. सुजाता सोहन घाईधाईने निघून गेली. निरुपमला अंगातले त्राण गेल्यागत झाले. ती खुर्चीत तटकन् बसली आणि हमसून रद्द लागली.

प्रतिभा पाण्याचा तांब्या घेऊन आली. तिला तोंड धुवायला लावले. चहा गरम करून आणला. तिला प्यायला लावला. तिला लुनावर मागे बसवून तिच्या घरी सोडले आणि मगच ती संस्थेत परतली. निरुपमाच्या चेहेच्यावर धास्तावलेला भाव पाहून, खियांच्या एकूण प्रश्नांकडे दुरस्थपणे पाहून निर्णय घेण्याच्या दिशेचा विचार करणारे, प्रतिभाचे तटस्थ मनही भरून आले.

घरात येताच निरुने आईला हाक दिली.

“आई मी पडते जरा. डोळा लागला तर उठवू नकोस.”, असे सांगत निरु कॉटवर आडवी झाली. आणि रमेशाचां चेहरा आठवू लागली. चेहरा आठवेचना.

जिल्हा रुणालयातील अगदी वेगळ्या आणि जरा दूच असलेल्या वॉर्डात रमेश जवळजवळ पंधरा दिवस होता. त्याचे विलक्षण करुण, चकाकणारे डोळे आणि बोचणारी निर्विकार नजर. त्या पंधरा दिवसांत तर मोठे भैयाजी दवाखान्यात फिरकलेही नव्हते. लग्नाआधीच्या एक महिन्यात मात्र तिच्या अण्णांच्या झोपडीवजा घरात किमान बारा-पंधरा वेळा तरी आले असतील.

अण्णांची, म्हणजेच निरुची जन्मजात जिनगार. ही जात कलाकारांची. हात लावला तिथे सुंदरता साक्षात होई. तिची आई कागदाची देखणी फुलं, बैलाची बांशिंग, नवरेव नवरीच्या तन्हेतन्हेच्या मुंडावळ्यां, बांशिंग अगदी सहजपणे कुशलतेने करीत असे. पोळा आणि लग्नाचा मोसम जवळ आला की धाकटा जगदीश लातूरहून तन्हेतन्हेचे रंगीत कागद, जिलेटीन पेपर, टिकल्या, पुंगळ्या... असे खूप सामान घेऊन येई. पंधरा दिवस सगळं घर त्यात बुडालेलं असे. तिचे अण्णा जिल्हा परिषदेच्या साहेबांच्या गाडीवर ड्रायव्हर होते. नेहमी फिरतीवर असत. घरी येताना खिशात बाटली असेच. आईने शेवया, बोटवी, कागदी फुलं, बांशिंग इत्यादीच्या विक्रीतून दोन म्हशी घेतल्या. त्याची उस्तवारी तीच करी. मोठी अनुपमा आणि मधली निरुपमा. धाकटे दोन मुलगे. मुर्लींना बारावीपर्यंतचे शिक्षण फुकट असल्याने दोघी मुली घरकोम सांभाळून शिकत गेल्या. अनू बी. कॉम. झाली. अनुसूचित जमातीचे प्रमाणपत्र, पदवी परीक्षेत प्रथम वर्ग, महिलांसाठी काही जागा राखीव. या झापाटुव्यात तिला बँकेत नोकरी लागली. कमावती मुलगी पाहून सासरच्या मंडळींनी मागणी घालून लग्न जमवले. तरीही सासरच्यांना सहा हजारची थेली द्यावीच लागली होती. अनूपेक्षा निरुपमा तीन वर्षांनी लहान. ती बी. कॉमच्या दुसऱ्या वर्षीत शिकत होती. बँकेचे मर्नेजर म्हणून भैयाजी नुकतेच गावात बदलून आले होते. निरुच्या घरासमोर त्यांच्या बँकेत काम करणाऱ्या सावळकर काकांकडे ते अधूनमधून येत. तिथेच त्यांनी निरुपमला पाहिले. एक दिवस सावळकर काकांचा निरोप तिच्या बँकेजवळ राहणाऱ्या मैत्रिणीने दिला. दोघीजणी काकांना भेटायला गेल्या. काकांनी आग्रहाने वरच्या मजल्यावर राहणाऱ्या साहेबांच्या घरी नेले. साहेबांची बायको साधीसुधी, जुन्या वळणाची. जेमतेम चौथी पास असेल.

“यावा यावा की... होंनी सांगितलंवतं की आपल्याच जातीची येक पोरणी शेजारच्या साळळं जाती म्हणून. आन् लई शिंकल्याली हाय. चौदावी की पंधरावीत हाय. दिसायाबी देखणी हाय. तूच नव्हं ग? आमचा दीर आणि आमचे साहेब दोघेच. सासुसासरे मरुन झाली धा वरसं. रमेसभाऊ प्यॅट्रिकनंतर दोन वरिसं कॉलिजात होते. विंजिनेर का काय हाईत. पुण्यात नोकरी हाये. लहानपणी लई चांगलेवते. आता कंदी कंदी बाटली... बाईंने जीभ चावली आणि काहीशा उत्साहाने म्हणाली, “लई काम असलं की त्ये बी औषधच असतं म्हने!” आता तुमी शिकलेल्या. तुमाले माहीतच हाये”, असे म्हणत तिने कोचावर बसण्याचा आग्रह केला.

भामाताईंनी आग्राहाने चहा, पोहे खायला घातले मगच निरुपमाची सुटका झाली होती...

“निरु, असोल्या मुगाची खिचडी केलीय. मटाराचे दाणे घातलेत. तुला आवडते अशी खिचडी. खाऊन घे माय थोडी अन् मंगच झोप. उठ माज्या लेकरा.” अती मायेनं नलूताईंनी निरुला उठवून जवळ घेतले. आईच्या कुशीत घुसून निरु ढमढसून रडू लागली.

“आई, एवढी बोलघेवडी नि भांडखोर तू. म्हशीसाठी, जगूच्या मार्कासाठी, कुंपणाच्या फूटभर जागेसाठी शेजान्यांशी खनूखना भांडणारी तू. माझ्या लग्नाच्या वेळी का नाही नवरा, त्याच्या घरची माणसं पारखून आलीस? अण्णाना दारू पाजली की ते खूश. त्यांना भैयाजींनी खूश ठेवलं. महिना पंधरा दिवसांत माझी गाठ त्या नरपळ्या माणसाशी बांधून टाकलीस. तू पयल्यांदा त्याला पाहिलंस की अनूताईंजवळ बोलली होतीस म्हण. पोरणं भलतंच वीक आहे. चेहऱ्यावर तेज नाही. मला अनूताईंने नंतर भलतंच वीक आहे. चेहऱ्यावर तेज नाही. मला अनूताईंने नंतर सांगितलं. भाराभर भांडी दिलीस. भला सोन्याचं गंठन दिलंस. भैयाजी नि भामावैर्णीना दोन शेवंत्या चढविल्यास. का तर हुंडा मागितला नाही. पाप्याच्या पितराशी मजं लागीन लावून मोकळी झालीस. पण झालीस का मोकळी? बोल. तुझा पण जीव जळतो गS. मला कळतंय. पण काय करू मी? आई मला एकेक श्वास जड जातोय ग. आई मला मारून तरी टाक गSS.” निरुपमाचा आवाज वाढला. दुकानातून आलेल्या नवीनला तो ऐकू आला. असावा. तो घाईंने घरात शिरला. माठातून तांब्याभर पाणी आणलं.

“निरुपमा उठ. आधी तोंड धू. खिचडी खा. काकू माझंही ताट वाढा. मी थकून आलोय. चल उठ आधी.” काहीशा कडक शब्दांत नवीनने बजावले. निरुपमाने खिचडी खाऊ लागली.

“निरु, कोपन्यापर्यंत फिरून यायचं का? चल मी येतो सोबत.” नवीनने मऊ शब्दात विचारले. एवढ्यात झोकल्या चालीने अणांना आत येताना पाहिले.

“नको नवीन, मी आज थकलेय. झोपते मी. तूही दमला आहेस. नीघ तू... किती काळजी नि मदत करतोस रे”, निरुचे शब्द पुरे होण्याआधीच नवीन निघून गेला होता.

आज झोपल्यावरही डोळा लागेना. जुन्या आठवणी विसरता येईनात. लग्नाच्या दिवशी मैत्रिणीनी चिडवून बेजार केलं होतं. निरुचा सतेज सावळा रंग जांभुळ्या रंगाचा शालूत निरुपमा अधिकच उटून दिसत होता. नववधूच्या मनातली पहिली रात्र तऱ्हेतऱ्हेच्या चांदण-चित्रांनी झागमगलेली असते. त्या पहिल्या स्पर्शाचा अनुभव. अंगाअंगातून उडणाऱ्या झिणझिण्या. अनू म्हणाली होती, मोकळ्या मनाने त्याच्या कुशीत स्वतःला मिटवून टाक. अवघां देह सतारीगत रुणझुणायला लागेल बघ. पण तसं काही घडलंच नाही. रमेश खोलीत आला. तिच्याकडे न पाहता त्याने कपडे उतरवले. नाईट ड्रेस घालून आडवा झाला. मध्येच खोकल्याची उबळ आली तेव्हा उटून बसला. परत झोपताना काहीशा तुटक शब्दांत बोलला, “सर्री मँडम, आज मी थकलोय. उद्या जमलं तर तुमचं पुस्तक ओपन करून पाहू. तुमी पण झोपा.”

त्यानंतर पुस्तकाची उघडझाप अधून मधून होई. पण त्यात ना मन वाचण्याची उत्सुकता ना शरीराची नवी ओळख करून घेण्याची उत्सुक घाई.

खोकला वाढतच गेला. एक दिवस त्याच्या कंपनीतून निरुपमला भेटायला बोलवल्याचा निरोप आला. निरुपमा गेली. त्याचे साहेब प्रौढ गृहस्थ होते.

“मुली, तुझ्या नवन्याला डॉक्टरला दाखवून घे. इथे कोणी नातलग आहेत का? त्याला सारखी धाप लागते. गेली सहा वर्षे कंपनीत बॉयलर सेक्शनमध्ये काम करतो हा. तुझां काय शिक्षण झालंय?” साहेबांनी विचारले. निरुपमा पदवीधर नाही हे ऐकून ते गप्य झाले. हळहळलेही.

“मुली, पदवीधर असतील तर कारकुनाची जागा मिळाली असती. इथे महिला कामगारांसाठी पाळणाघर आहे. तिथे तुला नोकरी देतो. पंधराशे रुपये पगार देऊ. मान्य असेल तर सांग. त्याला कामावरून कमी केले आहे.” असे सांगून साहेब निघून गेले.

नंतरचे सहा महिने... पहाटे उटून स्वयंपाक. दिवसभर आॅफिस, घरी आल्यावर रमेशाची सुश्रूषा. फरक काहीच पडत नव्हता. आणि मग तो दिवस.

त्या आठवर्षीनीही निरुपमच्या अंगावर शहारे आले. ससून हॉस्पिटल्या त्या वॉर्डाच्या मुख्य डॉक्टरांनी तिला बोलावून घेतले होते. निरुपमाचा काहीसा फिकट, अशक्त, निष्पाप चेहरा पाहून त्यांनी सिस्टरनाही बोलावून घेतले. पेशंटचा रिपोर्ट नीट समजावून देण्याचे सांगून “पुअर गर्ल...” असे पुट्पुट्टत ते त्यांच्या खोलीच्यां बाहेर पडले.

रमेशला दवाखान्यातून हालविष्याखेरीज दुसरा मार्गच नव्हता फोन केल्यावर भैयांजी येऊन गेले. त्यांनी दवाखान्याचा रिपोर्ट वाचून त्रयस्थपणे बाजूला ठेवला.

“निरु, मी नागपूरहून दोन दिवसांची रजा घेऊन आलोय. हे दोन हजार रुपये जवळ ठेव. तुझ्या आईवडिलांना बोलावून घे. पण...”, अर्धकट वाक्य सोडून ते मुकाट बसले.

आपण पदवीच्या दुसऱ्या वर्षाता असूनही किती अडाणी मुख्य आहोत, याचा तिला त्याच क्षणी साक्षात्कार झाला होता. दोन दिवसातच रमेश होत्याचा नव्हता झाला. त्याला उचलायला चार माणसही मिळाली नाहीत. दवाखान्यातच्या शबवाहिकेतून त्यांच्या देहाची विल्हेवाट लावीपर्यंतचा वेळ. शेवटच्या वेळी चरकात घातलेल्या उसाच्या निर्जीव चोरट्यासारखी. रमेशच्या मृत्युनंतर आई अणांबरोबर परत गावी येताना तिला वॉर्डाच्या मुख्य मेट्रनी सांगितलेली गोष्ट आठवली होती. त्या म्हणाल्या होत्या,

“बेटा, तुझे रक्तही तपासून घे. खरं तर इथेच तपासून घेणे बरे होते. पण तुझ्यांजवळ ना आई-बाप, ना सासू-सासरे. दोन दिवस तरी हा काढेल की नाही गॉड नोज. तेवढं मात्र कर बरं.” रमेश जाण्यापूर्वी दोनच दिवस आधी आई अण्णा आले होते. रमेश वारल्यावर आई अण्णांच्या घरी परतल्यावर अनेकजण येऊन गेले. पहिल्यांदा नवीन येऊन गेला. अण्णांचं पिणं वाढतच होतं. आई अडाणी.

निरुपमाने नवीनजवळ मेट्रोनने सांगितलेली गोष्ट सांगितली. त्यानेच तिला ‘मैत्री तुझी माझी’ या संस्थेत नेले होते. तेथील प्रतिभाताईनी डॉ. कुंदा वैद्यांना चिढ़ी दिली होती. सप्रयोग पॅथोलॉजी लॅबमधून आलेला रिपोर्ट पाहताच प्रतिभाताईसुद्धा चक्रावून गेल्या होत्या. रमेशचा आणि तिचा जेमतेम वर्षभराचा सहवास. त्यातही त्याच्यातलं कमी होत जाणारं त्राण. पण निसर्गाचे नियम कोणाला टाळता येणार? निरुपमाच्या रक्ताचा रिपोर्ट पॉश्टिंग आला होता.

ती बारावीन असेल तेव्हा महाविद्यालयाच्या राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या शिविरात, वैद्यकीय महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांनी एड्सवर एक पथनाट्य सादर केले होते. ते पाहताना किती लाज वाटली होती आणि हसूही आले होते. वाटलं होतं कसल्या गचाळ घाणेरड्या विषयावर पथनाट्य करताहेत हे विद्यार्थी? पण ते नाटक नव्हतं. ते एक विदारक सत्य होतं. आज तिच्याच अंगणात उभं राहिलेलं, मृत्यूचं रूप घेऊन!

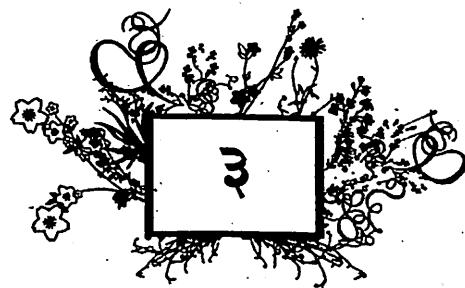
जीव गुदमरुन गेला. श्वास घेता येईना. अंग घामानं दरदरुन गेलं. ती तटकन् उटून बसली. शेजारी आईने ठेवलेल्या तांब्यातलं पाणी गटागटा पिऊन टाकलं. उटून ट्यूब लावली. तो प्रकाशशी खूप धीर देणारा वाटला. पण तेव्हा? त्याक्षणी विचार करता करता कधी डोळा लागला कळलं नाही.

“काकू, निरु उठली नाही का अजून? तिचा रिपोर्ट घेऊन आलोय मी. तिच्या रक्तात पांढऱ्या पेशी सात हजार आहेत. काकू पांढऱ्या पेशी चार हजारांनी खाली आणि लिम्फोसाइट्सही साठ आहेत. काकू पांढऱ्या पेशी चार हजारांनी खाली आणि लिम्फोसाइट्स् चाळीसच्या खाली गेल्यातर संसर्गाची... इन्फेक्शनची शक्यता वाढते. काकू तुम्ही प्रथिनयुक्त आहार देता. किती काळजी घेता हो. आणि रक्तात हिमोग्लाबीनही अकरा आहे. काकू, पण डॉक्टरांनी सांगितलंय की, परिसर खूप स्वच्छ ठेवा. ती काळजी मी घेईन. म्युनिसिपालटीच्या लोकांना सांगून आपण ते करतोच. काकू, निरुला सांगा, हार मानायची नाही. आपण आहोत ना तिच्याबरोबर. बोलताना त्याचा आवाज भरून आला.

“उठवा, निरुला. मी आज तिच्या हातचा चहा पिणार आहे. आपल्या सीमांचं रक्षण करण्यासाठी मृत्यूला सामोरे जाणारे जवान हसतखेळतं सीमेवर जातात. तसंच निरुनेही एड्सला सामोरं जायचं. तो भयाण शत्रू तिच्यापर्यंत पोचू नये म्हणून नवनवीन कुंपण बांधायला आहोतच की आपण...” ‘उठ नीरु’ असे म्हणत.

डोळ्यातलं पाणी. मागे हटवीत नवीनने तिच्या अंगावरचे पांघरुण ओढले.

गेंदलासु गोद भराओ जी बना

(फुलांनी भरा माझी ओटी)

माझ्यासमोर भैयांचे पत्र आहे.

“

गेल्या गुरुवारी, तीन दिवसांपूर्वी छलकन् जिजी वारली. गेल्या सहा महिन्यांपासून ती आजारीच होती. बाबूजींचा उत्तराधिकारी मी. पुढचं सारं मीच केलं. तिच्या सासरी सियालडुऱ्याला निरोप दिला होता. अर्थात अनी द्यायला कोणीही आले नाही. आणि येणार तरी कोण होत? आज दुपारी मात्र तिच्या धाकट्या चुलत दिराचा मुलगा येऊन गेला.

छल्लोनी तिचं सारं सोनेनाणं तुला देण्याचे लिहून ठेवलेय. आणि राहते घर माझ्यासाठी. वकील काकार्जीकडे जाऊन चार वर्षांपूर्वीचं तिनं मृत्युपत्र करून ठेवलं होतं. अर्थात हे सारं मला आज कळतंय. काकाजी सकाळी येऊन गेले.

मंजू या क्षणी तू जवळ हवी होतीस. गेल्या पस्तीस वर्षांपूर्वी घडलेल्या घटनांची जिवाभावाची साथीदार तूच! कमलाने सारे सोपस्कार पार पाडले. पण तिच्या ओठांवरची अदृश्य मुरड आणि कपाळावरची तिरपी आढी मला सतत जाणवत होती. गेली कित्येक वर्षे मनावर वागवीत आणलेले अपराधीपणाचे ओझे

आता नाहीसे झालेय. तरीही, ते नसल्यामुळे आलेले रिकामेपण मन कापीत जाते...

गेली बतीस-पस्तीस वर्षे, हे असले विचित्र आणि आरपार छिन्न करणारे रिकामपण उरावर बांधून कशी जगली असेल छल्लो?...? बहरहाल, मै मुक्तिका अहेसास दिलमें बसाने का प्रयास, कर तो रहा हूँ.

चि. अशोकजी कैसे है? चिन्मय, मृण्मय की पढाई कैसे चल रही है? अनुनको शुभाशिष. यह खत किसीको दिखाऊगी नहीं...

सोन्यानाण्याचा उपयोग तू योग्य रीतीने करशील असा विश्वास छल्लोने व्यक्त केलाय.

शेष मंगल.

भवदीय,
मनहरभैया.

मनहरभैयांचे पत्र वाचताना माझे मन थेट माणिकनगरला जाऊन पोचले... माझ्यासमोर होती निचेष्ट छलकन् जिजी. रामनामाच्या भगव्या चादरीने झाकलेली. दोन बाँकदार भिवयांच्या मधोमध रेखलेला चंदनाचा टिळा ती इतका रेखून लावी की, बघणाऱ्याला वाटे कुंकुम तिलकच रेखलाय. आणि तिचे लांबसङ्क पापण्यांची मोहोरेदार किनार असलेले जांभुलरंगी डोळे? ते आता मिटलेले आहेत. चेहन्यावर आठी कधी नसायचीच. पण आता मनावरच्या चुण्याही नाहीशा झाल्या आहेत...

तिचे ते रूप पाहता पाहता लक्षात आले की मी मणीनगरमध्ये नाही, तर औरंगाबादेत आहे.

माझे बाबूजी मणीनगरचे वतनदार वकील. आता मणीनगर कुठे वसलेय हेही सांगायला हवे. बुदेलखडाचे नाव नक्कीच ऐकलं असेल तुम्ही. ऐकलेय ना? जबलपूरवरून थेट पूर्वला जाणाच्या रस्त्यावरून चाळीस एक मैल गेलात की मणिपूर लागते. म्हणजे आधी एक भुईकोट किल्ला लागतो. ते मणीगढ आणि भोवताली वसलेय ते मणीनगर, गाव तसें लहानसेच. भोव्याभाबड्या चेहन्यांचे. भोवतालच्या चाळीसपन्नास खेड्यावस्त्यांना या गावाचा आधार आहे. दर

मंगळवारी बाजार भरतो. वर्षातून दोन वेळा जत्रा. एक शीतलामाईची, चैत्री सप्तमीला भरणारी दुसरी मार्गेसरीतती अंबामातेची. शिवाय गढावर... भाद्रपदी तिजेला जलवॉमाईचा मेळा भरतो. त्या दिवसांत घराघरांतल्या सुवासिनी, घरातला काशाचा लोटा घेऊन गढावर जाणारच. आणि तिथल्या सतीबावडीचे पाणी... डोक्यावरून वाजत गाजत घोळक्याने गावात आणणार. पाणी घरभर शिंपदून उरलेलं घरातल्या विहीरीत टाकणार. या मेळ्यात रहाटपाळणे, नवटंकी, सिनेमा येई. मेंढ्याचा बाजार भरे. राजस्थान लखनौपासून व्यापारी खरेदीसाठी येत आणि म्हणूनच बाबूजींनी थोडे प्रयत्न केले आणि मणिपूरला तहसील आली, कोर्ट आले. आणि आता ऐकतेय की सरगुजा जिल्ह्याचे दोन भाग होऊन मणीनगर जिल्हा होतोय.

तर असे हे आमचे मणीनगर. मणीनगरच्या महाराजावंशजांची काही घरं सोडली तर, सुधारीत वतनदाराचे घर आमचेच. आमचे पडदादाजी म्हणजे पणजोबा मूळचे राजस्थानचे. बस्सी तालुक्यातल्या लहान गावात त्यांचे घर होते. परंतु घरच्या हलाखीमुळे ते जयपूरच्या एका जवाहिन्याकडे राहिले. पुढे मुनीम म्हणून त्यांची बढती झाली. ते एकदा खड्यांच्या खरेदीसाठी मद्रासला गेले होते. मणीगढच्या महाराजांची आणि त्यांची पहिली भेट तिथेच झाली. महाराज इंग्रज साहेबाला भेटायला मद्रासला गेले होते. तिथे त्यांचा झाला अपमान. त्या घावाने ते आजारी पडले. तापाने तुफान फणफणले. बरोबरीची माणसं, म्हातान्या महाराजांजवळचे पैसे जवाहीर घेऊन पळाली. रात्री पणजोबांना शेजारच्या खोलीतून कशाचा तरी आवाज ऐकू आला. आवाजाचा वेद घेऊन पाहिले तर एक वृद्ध गृहस्थ तापाने फणफणून कोपन्यात कणहताहेत. पणजोबांनी वैद्य बोलावून औषधपाणी दिले. मणिगढावरच्या राजवाड्यात काळजीपूर्वक सोडले. तेव्हापासूनचा क्रणानुबंध. महाराजांनी पणजोबांना मणीनगरला आणलं. नमदिकाठची शंभर एकर जमीन, दोन वाडे आणि साहुकार ही पदवी दिली. आमचे मूळ आडनाव भार्गव. पण तेव्हापासून आम्ही 'साहुजी' झालो.

माझे दादाजी मणीनगरचे दिवाण म्हणून काम पाहत. ते विद्येचे भोक्ते होते. इंग्रजी शिकवण्यासाठी एक इंग्रजी शिपाई त्यांनी मेहनताना देऊन वर्षभर ठेवून घेतला. संस्कृतचा दांडगा अभ्यास होता. माझ्या पणजोबांमुळे त्यांना संघी मिळाली. माझ्या बाबूजींना तर त्यांनी शिक्षणासाठी बनारसला ठेवले. तिथे बाबूजी काँग्रेसी मेळाव्यात पूर्णपणे सामील झाले. शिक्षण संपवून परतताना चरखा, खादी,

साधी राहणी बरोबर घेऊन आले. आमच्या बाईचा... माताजींचा घुंगटही दूर झाला. अर्थात जबरदस्तीच करावी लागली असणार.

तर असं आमचं घर. ३५/४० वर्षांपूर्वी गावातील प्रत्येकजण एकमेकांना ओळखीत असे. गावाच्या उत्तरेला आदिवासींचे पाडे होते. गावात ठाकूर, जाट, राजपुतांची संख्या मोठी. चार दोन जैनांची, चार पाच वाण्याची..... मारवाड्याची घरं. दहाबारां ब्राह्मणांची. चमार आळी, नाई गल्ली वेगळी होती. शिवाय गावच्या शिवेलगत कुंभार, लोहार, सुताराची चारदोन घरं. शिवाय लखीरही असे. बहुतेक घराना पुढे अंगण, ओटा. मध्ये अंगण त्याच्या पल्याड राहण्यासाठी खोल्या. घराच्या आतलं जग कोणाला दिसू नये म्हणून जाड चवाळ्याचा पडदा.... पोत्याच्या कापडाचा पडदा ओसरीतून आत जायच्या दरवाजाला टांगलेला असे! भल्या घरच्या सासुरवाशिणी वर्षातून जेमतेम दोनचार वेळा घराबाहेर पडणार. दिवाळीच्या 'रामराम'साठी नाही तर बड्ही तिजेच्या वेळी झोके खेळण्यासाठी. बाहेर पडायचे ते पूर्ण चेहरा झाकेल एवढा लांब घुंगट घेऊन. तिजेच झोके खेळायला बैदनाथ ठाकुराच्या आमराईत शंभर दीडशे बाई जमा होई. ठाकुराच्या बड्या बिन्नीनी... मोठ्या बायकोने तिथे फरशीचे अंगण करून घेतले होते. पत्न्याची एक खोली बांधली होती. तिथे महिला चिरम्यांचा खेळ खेळीत. चिरम्या म्हणजे लाल गुंजा लालचुटूक गुंजा वाकूच्या ढिगान्यात लपवून कौशल्याने त्याचे जेवढ्या महिला तेवढे भाग करीत. एकेकजण त्यातला भाग मागून घेई. त्यात लपविलेल्या गुंजा तिच्या मालकीच्या होत. सात सात, आठ आठ गट चिरम्या खेळायला बसत. परताना बड्या घरची बहू कफल्लक होऊन घरी परत जाई. तर गरिबावरची बिन्नी गुंजांचा मोठा साठा पदरात बांधून घर गाठे. दिवसभर गावातल्या बाया या आमराईत झोके नि चिरम्या खेळताना भवरुनाईच्या दोघी म्हातान्या, धन्नू शर्मांची आई बडीनानी येणान्या जाणान्या पुरुषमाणंसाना हाकारून सांगत.

“ईव्या मती आ रे ११. लुगाया हिंडोला झुलत है११”

आमचे घर, बडी कोठी गावाच्या सुरुवातीलाच आहे. बारा खोल्यांची दुमजली कोठी. तिथून मारवाडी गल्ली सुरू होते. शेजारी पाचसहा घरे चुलत्या मालत्यांची आहेत. त्यांच्या बापदादांना आमच्या पणजोबांनी मणीनगरला आणले. समोरची घरे आहेत हलवायांची. धन्नू शर्मांचे मिठाईचे दुकान पंचक्रोशीत मशहूर आहे. गुलाबजामून, गरम जिलेबी, रसगुल्ला, काजूकतली आणि रतलामी शेव खावी

धन्नू चाचाच्या हातची. घरातले चारही भाऊ दुकानात खपतात. त्यांच्या बायकाही मदत करतात. मंझली काकीच्या लानात दहेजसोबत नऊ वर्षांची छलकन् इथे आली. ती कायमचीच.

‘छल्लो जिर्जीचे खेरे नाव तिलासुद्धा याद नव्हते. बहुधा छटाकी असावे. हो, छटाकीच. मंझली काकी खूप वैतागायची तेव्हा, “ए छलकन् छटाकी, कटनं मरी ओऱ्ड”’ असे ओरडत असे. छल्लोजिर्जी मंझल्याकाकीच्या मामाची पोर. काकीच्या आईने आपल्या मेलेत्या भावाच्या एकुलत्या एक पोरीला कापसाच्या बोळ्याने दूध पाजवून जगवले. जन्मायच्या आधी चार महिने तिचा बाप खर्चला. आठ दिवसांची असताना बाळंतपणाने माय मेली. आपल्या भावाची लेक खात्यापित्या घरात जावी या हेतूने. काकीच्या आईने छलकन्चे लग्न सियालदुङ्याच्या लंगड्या मुलाशी करून दिले. ते अधू पोर दोन वर्षांत पार खर्चले आणि छलकन् वयाच्या आठव्या वर्षी रांड होऊन... विधवा होऊन भुवाजीच्या घरी परतली. मंझलीकाकी एकुलती एक. तिच्या लग्नाआधीच तिची आई, छल्लोची आत्याबाई कॉलाच्याने मरून गेली आणि मंझली काकीच्या लानात दहेजसोबत नऊ वर्षांची छलकन् मणीनगरला आली.

काकीच्या घरातली सारी कामे छल्लोजिर्जी करी. काकी घोडनवरी होती म्हणे. लग्नात पंधरा वर्षांची म्हणजे त्या वेळची घोडनवरीच. शिवाय काळी. किंचित दात पुढे आलेले. पण सोबत दागदागिने, वीस एकराचा जमिनीचा तुकडा घेऊन आलेली आणि कामात चंचल असलेली छल्लोही बरोबर.

छल्लो... कोवळ्या नारळाच्या खोबन्यासारखा दुधाळ रेशमी रंग. लाल ठिपका कांढावा अशी लालचुटूक जिवणी. अपरं नाक बाँकदार भिवया. दाट पापण्यांची झालर असलेले जांभुळंगी डोळे बाहुलीसारखा दुसका बांधा. पायातले चाळ झुमकावीत इकडे तिकडे वावरणारी. दुकानात मिठाईचे पुढे झटपट बांधून देणारी. गोड हसणारी छलकन् कुणालाही आवडे.

‘आमचं घर सुधारकाचं. घरात इतरांच्या तुलनेने सोबळे ओवळे बेताचे होते. मोठमोठ्या राजकारण्यांची नेहमीच उठबस असे. घरात पुस्तकांच्या चवडी रचलेत्या असत. धन्नूचाचाच्या घरीही छलकन्ची तोलतोल होई. धन्नूचाचा आठवडी बाजाराला जाई किंवा खरेदीला जाई तेव्हा छल्लो गल्ल्यावर बिनधास्त बसत असे. हिशेबात हुशार झाली होती. मिठाई तयार करण्याची खास गुपितं तिने

चाचाकडून हस्तगत केली होती. कालाजामून, मालपोवा, आलुचाट खावी तिच्याच हातची.

मी तेरा-चवदाची असेन. मला बाबूजींनी जयपूरजवळच्या बनस्थळी महिला विद्यापीठात शिक्षणासाठी पाठवले. आठवीत गेले होते मी. पण तोपर्यंतच्या आणि नंतरही सुटीत मणिनगरला यायची तेव्हाच्या प्रत्येक आठवणीत छल्लोजीजी. आहेच. ती मला गुडियाँ म्हणायची. मला नटवण्या सजवण्याचा केवढा शौक... नाद तिला! रंगीबेरंगी बुंदक्यांची महिरप माझ्या कपाळावर रेखून मधोमध सुरेख उभी कोयरी रेखण्याचा तिचा नेहमीचाच छंद. मला नवरी... बन्नी बनवून माझ्या चेहऱ्याकडे एकटक पाहत ती विवाहात गायची बन्नाबन्नीची, वारण घेण्याची गाणी गुणगुणत राहील. तिच्या स्वच्छ आंणि सुरेख कपाळावर मी, बिंदी... कुंकुम टिकली कधीच पाहिली नाही. एक प्रसंग मला छान आठवतोय. माझ्या कपाळावर कुयरी रेखता रेखता तिने स्वतःच्या भाळावर उभा तिल्लक रेखला आणि धावत मङ्गजी काकीसमोर उभी राहून विचारू लागली.

“ए बऱ्ही, देख तो ए! म्हानं तिल्लक ओपं कॉई?... मला हा तिलक शोभतो काग?”

तिचा तो झगगणारा लोभस चेहरा पाहून विजेचा झटका बसावा तशी मङ्गलीकाकी पुढे आली आणि तो तिलक फरांटून काढला आणि स्वतःचे कपाळ बडवीत रुदू लागली.

“अरी एड रांड! बडेराबुढा देख्या तो...? तुला नि मला दोर्धींना घराबाहेर काढतील. धून काढ ते थोबांड. पांढऱ्या पायाची रांड. माझ्या उरावर ओझं घालून सगळी मरून गेली. आता मलाबी खां.”

“अजून तर शाहाणी व्हायचीय. घेवानं रूप भरभरून ओतलंय, पण नशीब? परमेश्वरा ही वयात येण्याअंगोदर मला तरी ने, नाही तर हिला तरी ने...!!”

मङ्गली काकी छल्लोजिंजीला पोटाशी धरून रडत होती. तेव्हा मी असेन पाचसहाची तर छल्लो बारा-तेराची.

आणि एक दिवस छल्लोजिंजी आलीच नाही. मी न राहवून धन्नोचाचाकडे गेले. तेव्हा कळले की तिला शिवायचे नाही. “गुडियाँ थारी जिजी छिणाकी हुई है. बडी... सयानी हुई है. चार दिवसांनी येईल तुझ्याकडे ये. मी देऊका टिकीबिंदी

लावून? ...आणि हे बघ, आता छल्लोजिजीकडून बिंदीटिकी लावत जाऊ नकोस. ऐकलस ना गुडियाँ.” मंझलीकाकीने मला गोड बोलून बजावले होते.

छल्लोजिजी तर मोठी झालीच. पण मीही खूप शहाणी झाल्यासारखे वाटले मला. मी घरी येऊन माताजींना सांगितले. त्यांनी मला खूपखूप जवळ ओढले. दीर्घ उसासा टाकला आणि त्या म्हणाऱ्या; “राधा, छलकन् बरोबर खेळण... हुंदडणं बंद करा आता. घरात तुझे बाबूजी, मनहरभैया, येणारी जाणारी पुरुष माणसं सारखी वावरत असतात. तरण्याताठच्या आणि देखण्या विधवेनं उघडच्या तोंडानं हिंडणं बरं नाही बाई. गुडिया, जग फार वाईट असत ग...”

पाच दिवसांनी छल्लोजिजी घरी आली. अंगभरून साडी. माथ्यावर पदर. डोक्यावरून न्हाली असावी. जणू चांदण्यांच्या रसात नाहून आली असावी. आली ती थेट रसोईधरापाशी. दरवाज्याबाहेरच कितीतरी वेळी पायाखालचं सारवण, अंगठ्याच्या नखाने कुरतडीत मुक्याने उभी होती... मला अगदी स्वच्छ आठवतेय ती दुपार. माजघराच्या शेजारच्या खोलीत मनहरभैया डोळ्यासंमोर पुस्तक घेऊन एकटक तिच्याकडे पाहत होते. ते तिच्याकडे पाहताहेत याची जाणीव तिलाही नव्हती अन् भैयानापण नव्हती. काही नवे, आगळे अचानक दृष्टीस पडावे अशी भैयांची चकित नजर. मला आजही सारेकाही हुबेहूब आठवतेय. माताजी. मात्र खूप धास्तावल्या असाव्यात. त्यांना सगळे वास आधीच येत असत. खूपशा कोरडच्या आणि कडक आवाजात त्यांनी छल्लोजिजीला बजावले होते.

“तुगाईरी जात... त्यातून रांडमुऱ बाई. आता खिदिखिदी हसण, हुंदडणं बंद करा. तुझ्या बड्डीला जिमिनीत तोंड खुपसावं लागेल असं वसू नका. घरातच राहावे. मदत करावी... जा बाई जा. उद्या माझी गुडियाही सयानी होईल. ...हा जन्म तर गेला फुकट. नीट वागली न्हायलीस तर पुढच्या जन्मी, सुहागन साहून मरण येईल. जा बेटा..”

माताजींची नाराजी असली तरी मी छलकन् जिजीला बोलकीतच राहिले. आणि तीही येत राहिली. माझ्याकडून तिच्या गुडियाकडून ती लिहायावाचायला शिकली होती. मनहरभैयाकडून नवी पुस्तके घेऊन वाचण्याचा नाद तिला लागला. मी सातवी उत्तीर्ण झाले. भैया मॅट्रिक झाले. ते पुढील शिक्षणासाठी बनारसला गेले तर माझी पाठवणी वनस्थळी विद्यापीठाच्या परिसरातील शाळेत झाली. मी सुट्टीत घरी आले की छल्लोजिजी धावतपळत भेटायला येई. माझ्या अवतीभवती असे.

छल्लोजिजीचे रूप वरचेवर निरखत चालले होते. तिच्या बाकदार भिवयांचा बाँक आणखीनव झोकदार बनला. डोळ्यांचे काजळकाठ पाणीदार झाले. सोध्या चालण्यातही लय आली. मी तिला छलकन् जिजी कधी म्हणायला लागले ते कळलेच नाही. तिचे निराळेपण तिला जाणवत असे. तिचे हसणे दिलखुलास आणि जरा जास्तच ठासून होऊ लागले. धन्नूचाचांचे दुकान वाढले. ते परगावी गेले की गल्ला छलकन् साभाळे. तिल्लक, सगाई, ब्यावसावाच्या समारंभात रसोईवर देखेख करायला छलकन् जिजीच लागे. लग्नकार्यातले सारे रीतीरिवाज तिला इथंभूत माहीत असत. कुण्या माहेरवाशिणीची सासरी पाठवणी करायची असेल, तर बुंदीचे लाडू बांधायला जिजीच लागे.

“मंगलीकी बाई, थे पाच सवासण्या पेला लड्डू” जलदी बांधो भला. बाकी मै सब निपटर लूऱ... पाच सवार्षींनी पाच लाडू बांधल्यावर बाकीचे सारे आवरीन मी. तुम्हाला इतर कामंही पाहता येतील.” असे म्हणत भल्या मोठ्या पितळी परातीत बांधेसूद लाडवांची चळत ती रचून टाकी.

बायका लग्नाची कामे मुक्याने करू लागल्या किंवा भाजी निवडू लांगल्या की ही हटकून म्हणणार यान काईं जी. बधावाके गीत तो गाओ. मुक्यानं लग्नाची कामं करतात काहो भाभी? ओठातून गाणी येतात तसे हातही भराभरा चालतात..” आणि मग ती स्वतःच गुणगुणायला लागणार!

आमच्या चुलत्याच्या घरी लग्न होतं. रात्रीची जेवणीखाणी आटोपली की रोजे नवरीला नटवून चौरंगावर बसवीत. नवरीच्या भावी जीवनाची, तिच्या होणाऱ्या पतीराजाच्या ग्रेमाची, सासरच्या लोकांच्या खोड्या काढणारी गीतं बायका गात आणि शेवटी तिची नजर उतरवण्याची गाणी गायली जात. त्याला ‘वारणा का गीत’ म्हणतात. छलकन् जिजीला तन्हेतन्हेची गाणी येत. बुंदेलखंडी गाणी मोठी नखरेदार! तिच्या गाण्यातली नवेलीबहू माहेरी आल्यावर आपल्या सख्याना सासरी केलेला पराक्रम सांगत असते. त्यात सासन्याच्या हातभर मिश्या कशा कापल्याच्या नाही तर भांडखोर जावेला पेटीत कोंबल्याच्या बाता असत पण छल्लोजिजीचे खास आवडते, अगदी लाडके गाणे वेगळेच होते.

... त्या गाण्यातली नाजूक बहुराणी आपल्या पतीराजांना लाडिकपणे सूचना देत असते... उन्हाळ्याच्या कहरात लगीन केलंत. निदान आता खसाचा पंखा मागवा आणि मगच रसदार बन्नीच्या सहवासाचा आनंद लुटा आणि हे पाहा,

पावसाळ्यात माहेरी पोचवा नि उन्हाळ्यात आजोळी. थंडीत मात्र तुमच्याच जवळ... सासरी ठेवा हं!

‘ऋत गर्मीमें ब्याव रचायो ।
खस का पंखा ल्याओ जी बन्ना ।
खस का पंखा रसरी बिनणी ।
गेंदलासु गोद भराओ जी बन्ना ।

* * *

‘...सियांलामे सासरों, चौमासामें बापरो,
उनालामें नानेरों, पुगाओ जी बन्ना ।’

छलकनूजिजी गाणे म्हणत असे तर भंवस्नाईची मोठी बायको ढोलक वाजवी. ते वाजवता वाजवता जमलेल्या बायका अभिनय करीत. एक बने नवरा, तर दुसरी नवरी. मग छलकनूजिजी नटखट ‘बन्नी’ बनून जाई. शेवटी हसता हसता जिजीचे डोळे भरू येत. अवधे रसदार गाणे छल्लोजिजीच्या डोळ्यांतून वाहू लागे.

“जिजी उन्हाळ्यात आजोळी, पावसाळ्यात वडिलांच्या घरी पोचवा आणि थंडीच्या कडाक्यात मात्र सासरी राहू द्या, असे का ग म्हणते ग तीं बन्नी?” मी प्रश्न विचारला होता. माझ्या गालावर चापट मारीत जिजीने सांगितले होते. “उन्हाळ्यात आंबे खायला आजोळी जायचे तर पावसाळ्यात सणांसाठी माहेर हवे. तिथे मनसोक्त हुंदडता येत. मेंदी रचता येते आणि थंडीचा काटा घालवायचे तर सासरच हवं. खूपखूप काम केलं की थंडी पळून जाते गुडिया” असे म्हणताना डोळे मिचकावीत ती हसली होती. पण तरीही डोळे भरू आले होते.

तसे पाहिजे तर छलकनूजिजी आमच्या गावची माहेरवाशीणच की. पुरुषांच्यात वावरायला तिला अटकाव नसे. छल्लोच्या कामसूपणामुळे आणि हाताच्या चवीमुळे धन्वचाचाचे दुकान वाढले. सियालडुऱ्यालाही एक दुकान टाकले. तिथले दुकान तो नि त्याचा मुलगा पाही. छलकनूजिजीमुळे लग्नकार्याची कामे मिळत. पैसा कुणाला नको असतो. तिचे गल्ल्यावर बसणे, सर्वांशी हसून बोलणे चाचाला चालत असे. मंझलीकाकी सुरुवातीला धुसफूस करी, पण तिच्याकडे लक्ष कोण देणार?

अलीकडे मीही जग निरखायला शिकले होते. माझ्या लक्षात आले होते की जिजी तिच्या दोन बाकदार भिवर्ईच्या मधोमध रक्तचंदनाचा टिका रेखते आणि

खाली भस्माची पांढरी रेघ. मी सुट्टीत घरी आली की जिजी घरी येई. माताजींना तिचे येणे मुळीच रुचत नसे. ती घरी गेली की तिच्या माघारी कूरकूर करीत. उठवळ झालीय. तरणे पुरुष असोत की म्हातारे ही वचावचा बोलते. आजकाल तर काहीही घडायला लागलेय. तिची गाञ्छाणी त्या मला सांगत.

“गुडिया, तुझ्या बाबूजींनी माझा घुंगट काढून टाकला तर केवढी रडले मी. माहेरी भावजयांनी... तुझ्या मामीजींना कमी का टोमणे मारले? घुंगट असताना चार घरी जाता येई. घुंगट निघाला आणि उघड्या तोंडाने रस्त्याने कशी जाऊ या लाजेन बाहेर जाणंही सोडलं मी...”

तुझ्या वयाची हीते तेव्हा मनहर झाला होता मला.

...तुमच्या बाबूजीचे लाड उद्या भोवणारेत मला. त्या विधवेच्या नादी नको लागूस बाई इत्यादी अनेक... आमचे बाबूजी छलकनशी फारसे बोलत नसले, तरी त्यांच्या मनात तिच्याविषयी सहानुभूती नक्की असावी. माताजी अशी टकटक करू लागल्या की ते हसत आणि म्हणत, “तुझी माँ निव्वळ भोळी आहे. तिला धास्ती वाटते त्या पोरीची. बिचारी नकळत्या वयातच विधवा झाली. आज हसाया बागडायचं वय आहे तिचं. विधवा झाली त्यात तिचा काय दोष? आपल्या राधाशी... गुडियाशी चार शब्द बोलल्याने तिला आनंद मिळत असेल तर मिळू द्यावा तो आनंद...”

छलकन् माझ्याकडे आली की मनहरभैया मात्र आमच्या आसपासच कुठेतरी असे. देवदास, नौका डुबी, कफन, गोदान, श्रीकांत असली पुस्तकं नेमकी तिला दिसतील अशी ठेवी. अर्थात ती नेमकी पुस्तकं छल्लोजिजी वाचायला हमखास घेऊन जाई. भैया ‘लॉ’च्या पहिल्या वर्षाला होता तेव्हाची गोष्ट आदल्या दिवशी तिने शरदबाबूंची श्रीकांत कादंबरी वाचायला नेली होती. उन्हाळ्याचे दिवस होते. दुपार विलक्षण तापलेली असायची. अशाच एका तापलेल्या दुपारी बाहेर गलका ऐकू आला. मधली काकी रडतभेकत घरात आली आणि सांगू लागली, “छल्लोनं बावडीत उडी घेतलीय. बाहेर येत नाही म्हणतेय, सगळा मोहल्ला जमा झालाय...”

मी आणि मनहरभैया धावतच विहिरीकडे गेलो. खोल विहिरीत गळाभर पाण्यात छलकन् उभी होती. धन्नोकाकाने गळ खाली सोडला होता. तिला तो गळाला पकडून वर ये म्हणून विनवीत होता. पण ठेचलेल्या अंगाने पाण्यात उभी

असलेली छल्लो त्याच्याकडे लक्ष न देता शांतपणे उभी होती. मी गेले आणि छल्लोला हाक मारली. तशी तिने ओरडून सांगितले.

“गुडियाँ, भवरुनाईचा लेक मला छिनाल म्हणाला. आज तो, उद्या आणखी कोणी, परवा तिसरा कोणी, मला माय नाही, बाप नाही, नवरा नाही. नकळत्या वयात सगळेजेण मरून गेले. धन्नकूकाका आणि बडी, मी चार पैसे कमावते म्हणून तोंडानं बोलत नाहीत. पण त्यांनाही वाटतं की ही रांड छिनाल आहे. मी कुणासाठी जगू? मी इथेच मरणार आहे. मला कोणी बोलवू नका. मरू द्या एकटीला. पुढच्या जन्मी असेच मरण मागणार आहे मी देवाला.”

मनहरभैयाला राहवलं नाही. तो पुढे येऊन विहिरीत वाकत ओरडला. “छल्लो बाहेर ये. तू एकटी नाहीस.” त्याचे शब्द तोडीत छल्लो आतून ओरडली. “बाबूजीने बुलार लाओ भाईसाब. नाही तो म्हनं मरवा देओ...”

हा सगळा गोंधळ कचेरीत बाबूजींपर्यंत गेला होता. ते काम अर्ध टाकून विहिरीपाशी काठाशी उधे राहून त्यांनी हाक मारली. “छल्लो... बिट्याँ बाहेर ये. कोण म्हणतं तुला भाऊ, बाप नाही? या सगळ्यांना साक्षी ठेवून मी तुला सांगतो की तू माझी बिट्याँ आहेस. गावातली कुणीही व्यक्ती तुला वाकडा बोल लावणार नाही. माझं... तुझ्या बापाचं ऐक. तू बाहेर ये.”

ओल्यागच्च कपड्यात कुडकुडणारी छलकन्. अंगभर खरचटून रक्ताळलेले. ती वर आली आणि बाबूजींच्या छातीवर डोकं ठेवून ऊर फोडून रडली. रडता रडता अचानक थांबली आणि घरात निघून गेली. घरी जाऊन माताजींना सगळी हकीगत सांगतो आहोत तोच कोरडी साडी नेसून छलकन् आली. तिच्या हातात राखी होती. पुढे होत तिने ती राखी मन्नू भैयाच्या हातावर बांधली.

“बाबूजींनी बेटी मानलंय मला. मनहरभैया गुडियाँसारखीच माझ्यावरही तुमच्या मायेची चुंदडी पसरून टाका.”

बोलता बोलता तिचा गळा दाटून आला. कधी नव्हे ते माताजींनी छलकन्ला अगदी जवळ ओढून घेतले. तिच्या डोक्यावरून हात फिरवीत, डोळ्यातले पाणी पुशीत माताजींनी भैयाला बजावले,

“मन्नाबेटा, गुडियाँला दूर कर एकवेळ, पण यां धर्मबहिणीला कधीही अंतर देऊ नकोस.”

त्यानंतर छल्लो हक्कानं येत राहिली. माताजींनाही आधार मिळाला. घरातल्या प्रत्येक जबाबदारीचे ओङ्के तिने आपणहून अंगावर घेतले. माझ्या लग्नात बन्नाबन्नी गाण्याची तिची हैस मात्र अपुरीच राहिली.

बाबूजींना राजकारणात रस होताच. ते नेहमींच निवडणुका लढवीत राहिले. जिंकतही गेले. मी बनस्थलीतून पदवी घेतली. त्याचवर्षी त्यांना खासदारकीचं तिकीट मिळालं. मीही बनस्थलीच्या महिलामय वातावरणाला कंटाळले होते. बाबूजी दिल्लीला जाताच त्यांनी मलाही बोलावून घेतले. नेहरू विद्यापीठात अर्थशास्त्राची उच्च पदवी घेण्यासाठी मला संधी मिळाली. दिल्लीतच अशोकही भेटला. पत्रकारितेची उच्च पदवी घेण्यासाठी तोही वडिलांकडे आला होता. माझे सासरेही खासदार होते. आमच्या लग्नाला तसा विरोध झाला नाही. दादा माईंच मराठी घर खूपच दिलखुलास आणि मनमोकळं होतं. ते मला अशोक इतकंच भावलं. माताजींना हा विवाह पसंत नसावा. पण त्यांनी ते कधी बोलून दाखवलं नाही. माझं लग्न झाल्यावर मनहरलाही लग्न थांबवून ठेवण्यास सबब मिळेना. त्याने लग्नाचे सर्व हक्क माताजींना देऊन टाकले. बाबूजींनीही माताजींना मनाप्रमाणे सोपस्कार करू दिले. माझ्या लग्नात अपुंच्या राहिलेल्या हौशी त्यांनी मनहरच्या लग्नात पुरवून घेतल्या. छल्लोजिजी भरीला होतीच. दोर्धींनी अखंव गाव गोळा केलं.

आमच्याकडे लग्नात स्त्रिया वरातीबोबर जात नाहीत. वरात माधारी आली. मनहरभैया देखण्या कमलाला घेऊन घरी आले. मी नावापुरती करवली होते. बाकी धावपळ छल्लोचीच, नवी भार्भी घरात येण्यापूर्वी तिने वाटेत ताटल्या, थाळे पसरून ठेवले. त्या पराती अगदी अल्लादपणे, आवाज न करता कमलानं गोळा केल्या आणि माताजींच्या कानात छल्लोजिजी पुटपुटली.

“बाई, देख बिनणी किती शांत आहे, जरासुद्धा आवाज झाला नाही थाळ्यांचा, तुझ्याशी मुळीच भांडणार नाही.”

बाबूजींच्या शिकवणुकीमुळे आम्ही मुलं आईला माताजीच म्हणत असू, पण छल्लो मात्र लाडाने परंपरागत पद्धतीचं ‘बाई’ असंच म्हणे. आणि त्यांनाही ते फार आवडे.

कमला घरात आली. देवकाच्या खोलीत रुखवत मांडले होते. तिथेच छल्लोन माझ्याकडून पलंग सजवून घेतला. सूचना तिच्या, हात फक्त माझे. कमलाच्या

हातावर मेंदी चढविन्याचा रसूम... विधी करून ती तिला भैयाकडे सोडून परत आली.

रिवाजानुसार सगळ्याजणी तुळशी वृंदावनाजवळच्या चौकात बधाईची गाणी, बन्नाबन्नी गीतं मध्यरात्र उलटून जाईपर्यंत गात होत्या. छल्लोजिजी तिचं आवडतं गाण गात होती. पण भवरुनाईच्या बायकोची ढोलकीची साथ नव्हती. तिचा हात थांबला होता.

‘ऋत गर्भीमें व्याव रचायो ।
खस का पंखा ल्याओ जी बन्ना ।
खस का पंखा रसरी बिनणी ।
गेंदलासु गोद भराओ जी बन्ना ।’

मनहरभैयासाठी खसाच्या अत्तरासारखी सुगंधी... देखणी रसभरी ‘बिन्नी’ मिळाली होती. तिची ओटी... गोद फुलाफळांनी फुलून जाणार होती. पण छल्लोजिजीची! जिजीची ओटी मात्र रिकामीच राहिली होती. छल्लोचा आवाज किती करूण वाटला त्या दिवशी. खरंच करूण बनला होता की माझ्याच मनाची कल्पना.

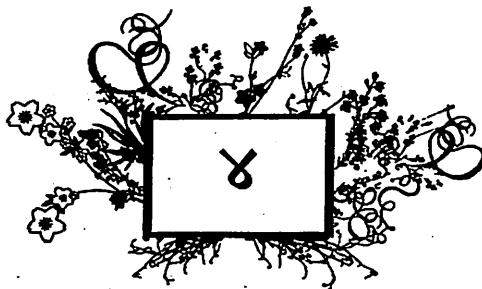
आणि वर्षावर वर्षे निघून गेली. ती कुठे कुणासाठी थांबतात? मनोहरला दोनही मुलीच. आणि मला दोनही मुलगे. माझ्या मुलांना खेळवतानाही माताजी अतुसच राहिल्या. आणि एक दिवस ती उदासी बरोबर घेऊन निघून गेल्या. बाबूजी मात्र नेहमीच खूश होते. ते असतानाच मनहरभैया आमदार झाले होते. अशोकही जिल्हाधिकारी झाला होता. बाबूजी ही एक दिवस गेले. आणि आता छल्लोजिजीही गेली.

मनहरभैयाच्या पत्राला उत्तर काय लिहू मी? छल्लोजिजीचं मरण मला आणि मनहरभैय्याला किती सोलून गेलं हे अशोकला तरी कळणार आहे का? की पत्रच नको लिहू? शेवटी मी हातात पेन घेते आणि लिहून टाकते.

“छल्लोजिजीच्या दुःखद निधनाची बातमी कळली. तुम्हा सर्वांच्या आणि तिच्या परिवाराच्या दुःखात आम्ही सहभागी आहोत.

ईश्वर मृतात्म्यास शांती देवो...”

स्कूटरचोर मुलगी

‘ममा, प्लीज लेट मी टेक माय ओन डिसिजन.....एवढी का मी लहानेय? तुझी चिंगामाऊ आता अठरा वर्षाची सज्जान...मेजर मुलगी झालीय...समजा चुकलेच तर आहेस ना तू?’ ईशा तिच्या ममाला, नीताला रुसव्याच्या आवाजात म्हणाली.

‘नीता, जरा बावीस-पंचवीस वर्षे मागे जाऊन आठव... कशाला छेडतेस तिला.’ रजनीने लेकीला तिच्या तरुणपणाची आठवण करून दिली.

“कम्माल आहे आई तुझी... अग एरोनॉटिक इंजिनिअरिंगला जायचं म्हणतेय. खर्चाचं जाऊ दे गं, पण केवढं रिस्की आहे. शिवाय त्यासाठी बंगलोर नायतर चेन्नई किंवा कुठेतरी लांब राजस्थानात पिलानीसारख्या ठिकाणी पाच वर्षे राहायचं...” नीताने आईच्या... रजनीच्या बोलण्याला लटका विरोध केला. तरीही रजनीने तिला काहीशा कडक शब्दांत बजावले.

‘नीता, तूही पंचवीस वर्षांपूर्वी एअरहोस्टेस व्हायचं म्हणून हटून बसली होतीस. आठवतं?... पण त्यावेळी माझ्यापेक्षा तुझे बाबाच तयार नव्हते. आणि आता तर तो १९८२/८३ च्या बाहेर पडायलाच तयार नाही. आणि आता माझे तात्या मात्र खणखणीत शब्दांत मलाच बजावताहेत... रजू काळ बदलतोय. त्याच्याबरोबर बदलायला शिक. ‘मृत्योर्मा अमृतं गमय’ असं आपण म्हणतो ते काय उगाच? नील आर्मस्ट्रॅंग मरत नसतो. घेऊ दे तिला रिस्क. गेल्या वर्षीच तात्या ८५चे झालेत आणि मलाच बजावताहेत ‘लेट हर डिसाइड हर ओन फ्युचर....’

‘पाहा, म्हणजे मीच गतानुगतिक चालीची? पण अंग ईशाशिवाय कोण आहे माझं? अजयच्या परदेशवाच्या. दारात त्याचे पाऊल सटी-सामानाशी पडणार...ईशाचं सतत दूर राहण. अनबेअरेबल हं....’ नीताने लाडक्या लेकीच्या दूर राहण्याची हूरहूर अस्वस्थपणे व्यक्त केली.

“नीते, तुझे सगळे हट्ट अजूने पुरवले. तुलाच नवेनवे देश पाहण्याची हौस. तुझ्या आग्रहाने त्याने हा जॉब स्वीकारला, पण तुझी नाळ इथेच पुरलेली. काही वर्षात तर कंटाळलीस मुलीला मराठीतूनच शिक्षण देण्याचं निमित्त पुढे करून इथे स्थिर झालीस... मी नेहमी म्हणत असे, एकाच्या जोडीला दुसर मूल हवं. एकटं ‘असलं की पुरवा त्याचे लाड. भोवती भोवती नाचा. तेही बिचारं एकटं एकटं होतं. शेअरिंग करायला...आपले अनुभव, मन वाटून घ्यायला भावंड हवंच. आम्ही मुलगाच हवा म्हणत नव्हतो! अजयलाही ईशासाठी जोडीला भावंड हवे होतं. पण तुझ्या हट्टाखातर अजयने करून घेतलं ना ऑपेशन.’...बघा ठरवा दोघी असं म्हणून रजनी आत गेली.

“आजू, कित्ती छान आहेस गं....” असे लाडाने बडबडत, नीताची चिंगामाऊ, आजूची ईशुली आजीमागे आत गेली.

“रजू, नीता अजून कॉलेजातच? तो अजय फार वेळा येतो हं तिला भेटायला. रजू ऐकतेसना?...” महेश अजूनही १९८२-८३तच अडकलाय. गेल्या वर्षी ६५ पार केलीय. गेल्या पाच वर्षापूर्वी जो २०/२१ वर्षमागे जाऊन बसलाय. जाम बाहेर यायला तयार नाही.

“आजोबा, मी ईशा. तुमच्या नीताची मुलगी....मी बाहेर जाऊन येते. सांगा ममाला तुमच्या नीताला,” असं सांगत ईशानं स्कूटर बाहेर काढली.

स्कूटरचा आवाज ऐकून नीता बाहेर आली. ईशाकडे पाहणारे बाबा तिला विचारत होते. “नीता, कोण आहे ती मुलगी? आणि आपली स्कूटर घेऊन कुठे गडप झाली? अलीकडे स्त्रियासुद्धा चोरी....दरोडेखोरी करतात हं. ती फुलनदेवी एक बाई टोळीची नायक होती. बघ बघ पोलिसात फोन कर.”

“बाबा, ती कुणीतरी मुलगी नाही, माझी... तुमच्या लाडक्या नीताची मुलगी आहे. तुमची ईशुली... बाबा आत चला...” नीताने तिच्या बाबांना मंगेशला खोलीत नेले आणि त्याचे पुस्तकांचे कपाट उघडून दिले.

आता सगळं कसं शांत होतं. रजनीने दीर्घ श्वास घेतला आणि ती पाण्याची बाटली काढायला फ्रीजकडे गेली. जून संपत आला तरी आकाश निरभ्रच आहे. १२ वी सायंसचा निकाल परवाच लागलाय. ईशाला ९४ टक्के गुण मिळाले आहेत. अजय उद्या नेदरलॅंड्हून परत येईल.

“आई, तू खूप थकलीयस. मी छान गवती चहाची पान घालून चहा करते आणि हे बघ तू उगाच टेन्शन घेतेस. तुझ्या लाडक्या लेकाचा नीरजचा परवाच फोन आला होता. तो तुला अरुणाचलला नेण्यासाठी येणारेय. बाबांनाही घेऊन ये असं बजावलंय. बाबांना सावरताना... सांभाळताना खूप थकतेस गं. तू थोडी विश्रांती घे. वाच, लिही, दोन महिने राहून ये नीरजकडे. बाबांकडे पाहू मी नि ईशा. अजू येईल उद्या. तोही थांबेल... स्थिरावेल महिनाभर इथे.”

नीताने चहा करून कपात ओतला आणि तिने बाबांना... मंगेशना हाक दिली. मंगेशना गवती चहा घातलेला चहा खूप आवडतो. गवती चहाच्या पानांचा जुडगा. मुळासकट उपटून डोंगरकडेतल्या कुंठल्याशा खेड्यातून आणला होता. चहाच्या पत्तीइतकेच या पानांना महत्त्व. त्याशिवाय चहा चालतच नाही. सगळ्यांनाच.

“नीता, तू पोलिसात फोन केलास ना? कोण ती पोरणी. तुझी स्कूटर घेऊन गेलेली. मी पुन्हा तुला स्कूटर आणून देणार नाही हं, सांगून ठेवतो.” असे म्हणत मंगेशने कप टेबलावर ठेवला आणि तो परत खोलीत गेला.

रजनी खोलीत गेली. मंगेश त्यांनीच लिहिलेली मानसिक ‘ताणतणावांचे मानसशास्त्रीय विश्लेषण’, ‘सुबोध मानसशास्त्र’, ‘परिसर आणि मानवी मन’... ही पुस्तके पुढ्यात घेऊन बसले होते. रजनीने सगळी पुस्तकं कपाटात ठेवली.

मंगेश चल बाहेर बसू या. लॉनमध्ये खुर्च्या टाकायला सांगितल्यात. पते खेळूया? असे म्हणत तिने नीताला सदूबरोबर पत्याचा डाव पाठवायला सांगितले....पते मात्र आवडीने खेळतो मंगेश आणि तेही फक्त दहा सहाचा डाव. खरं तर त्याला रमीचा डाव खूप प्रिय. पण अशात फक्त दहा सहाच!

फोनची रिंग वाजली. जवळच ठेवलेला फोन उचलून रजनीने ‘हॅलो’ आवाज दिला. “रजनी, मी सुधांशु बोलतोय. महिन्यापूर्वी इथे आलो. भारतात. आता इथेच राहणारेय. मंग्याबद्दल कळलो. तिथे ट्रिटमेंट कौरै आहे का अऱ्हेलेबल? पुण्यंच बरं होतं गं. एनी वे, मी तुला काय सांगणार? प्रत्यक्ष सामोरी जाते आहेस तू. सांग त्याला सुधा भारतात आलाय. आठवेल त्याला...”

रजनीने फोन ठेवला आणि ती नव्या उमेदीने मंगेशजवळ गेली. “मंगेश,
सुधांशू... सुधा आलाय. स्टेट्सहून. तुला येणारेय भेटायला.”

“ये म्हणाव. त्याचा किती आग्रह. त्याच्या अनुपमशी नीताचा विवाह व्हावा
म्हणून. पण ही मुलांगी मुर्ख. त्या अजावर भाळलीय. अनुपम शेवटी निराश होऊन
गेल्या महिन्यात गेला लंडनला... जाऊ दे. मुलांपुढे कायूं चालणार आपलं? हं
चला, हा माझा एकका बदामीचा. हलकं पान टाक. नसलं तर मारू नको हं किलवर
सत्याने. चौकट टाक.” मंगेशने बदाम एकका खाली टाकत बंजावले. खरं तर
रजनीकडची बदामची पानं संपली आहेत. किलवर... या हुकुमाच्या दशाने
मारायला हवं नि हात करायला हवा. पण मग मंग्या चिडतो. कधी कधी हाय होतो.
संताप सहन होत नाही. ती मुकाट्यांनं चौकटचा राजा टाकून मंगेशला हात देते...

संध्याकाळ होत आलीय. पण रखरखणाऱ्या उन्हाचा पिसारा अजून मिटलेला
नाही. मंगेश, झाडांना पाणी घाल. तू लावलेल्या आंब्याला यंदा किती मोहोर
आला होता ना? सात आंबे पिकवून खाल्लेसुद्धा आपण. मोगरा, जुई छान
फुलल्या आहेत. आणि तो माझा सायलीचा मंडप. कसा सुवासाने घमघमतोय. मी
आत जाऊन येते. असं म्हणत रजनी आत गेली.

मंगेश शहाण्या मुलासारखा झाडांना पाणी घालू लागला. रजनीला गेली पाच-
सहा वर्षे हा प्रश्न अक्षरशः खातोय, कुरतडतोय. मंगेशसारख्या अत्यंत हुशार
मानसशास्त्राच्या प्राध्यापकाला अलझायमर..., त्यातही, अलझायमर डिमेन्शिया
का व्हावा?... का व्हावा?

रजनी चाळीसगावसारख्या लहान पण व्यापाराने गजबजलेल्या गावात
वाढली. वडील वकील होते. बारा एकर पाणभरतीच्या शेतात राबायला त्यांना
जास्त आवडे. रजनीने समाजशास्त्र विषयाची पदवी घेतली. आणि ती
मुंबईच्या... चेंबूर येथील टाटा समाजविज्ञान केंद्रात दाखल झाली. पदव्युत्तर...
कृतिशील समाज विज्ञानाची पदवी-एम.एस.डब्ल्यू.-मिल्विल्यावर पुण्याच्या
मानसरोग रुणालयात तिला एक महिन्याची क्लॉकल्सेमेंट... अनुभवासाठी एक
महिना प्रशिक्षण... घेण्याची संधी मिळाली. तिथेच तिचा आणि मंगेशचा परिचय
झाला. मंगेश मूळचा सांगलीचा. वडील तेथील विलिंगडन महाविद्यालयात
समाजशास्त्राचे प्राध्यापक होते. पण मंगेशला मात्र मानसशास्त्राची विशेष ओढ
होती. त्याचे आजोबा गणितज्ञ आणि संख्याशास्त्रज्ञ होते. दाते पंचांगाच्या

कत्यांशी त्यांचा विशेष स्नेह होता. घरातील सणवार दाते पंचांगानुसार होत. मंगेशची आई वळाडातील अकोल्याची. ती आल्यापासून मात्र सर्वांच्या पंचांगासोबत तिने घर जोडून घेतले. सणवार, सुऱ्या सर्वसामान्य कॅलेंडरप्रमाणे साजरे करण्याचा प्रधात पडला...

“रजू, तू पोलिसात केला का फोन?” मंगेश बोलत असतानाच ईशा स्कूटरवरून फाटकातून आत आली. तिने स्कूटर बदाम वृक्षाच्या सावलीत लावली नि ‘आज्जू अशी हाक देत आजोबांच्या खोलीत गेली.

“ममाला दडपे पोहे करून ठेव म्हटलं होतं. केलेत तिनं?” ईशाने विचारले.

“डोंबलं तुझी ममा करतेय. १६ जूनला कॉलेज सुरु होणार आहे. पुस्तकात डोकं घालून बसलीय. पण आज्जू आहे ना तुझी करून ठेवलेत फोडणी घालते फक्त, दडपून ठेवलेत मघाच...”

“आज्जू उदू नकोस. मी जरा ढळत्या हाताने तेल घालून फोडणी करते. तुझी थेंबभर तेलाची फोडणी, फोडणी कशी पोहे... कांदा... नारळाचा चव सर्वांना कवेत घेणारी हवी. चमचमीत !” आज्जूला खुर्चीत बसवत ईशा स्वयंपाकघरात गेली.

मंगेश प्रत्येक झाडाला पाणी घालत होता. झाडाभोवतीचे आळे नीटनेटके करीत होता... ईशाने दोन खुर्च्या बागेतल्या हिरव्यागर लॉनमध्ये मांडल्या.

“ममा, दडपे पोहे खायला चल. पुस्तकातलं दडपलेलं डोकं नि मन जरा बाहेर काढ. गुलमोहर बघ कसा इथूनतिथून रुमझुमलाय आणि फोडणी मी दिलीय. चल लवकर.” असे ओरडत ईशा आत गेली नि डिशेस भरून बाहेर आली. पहिला घास चवीने खाताना चुटकी मारीत शेरा दिला.

“कला ५५ स, अज्जू पोहे मस्ताड जमलेत.”

मंगेश त्या स्कूटरचोर पोरीकडे डोळे वटारून पोहे खात होता. पाहता पाहता सांज उतरून भुईवर लोळू लागली. स्वयंपाकाला येणाऱ्या मावशींना भाकरी नि पिठलं करायला सांगून रजनी मंगेशला घेऊन आत निघाली.

“रजन, त्या स्कूटरचोर पोरीला खुशाल खाऊ घालतेस. रजन, डोकं ठिकाणावर आहे ना तुझं?”

मंगेशचा हट्ट ऐकून रजनी क्षणभर हल्की झाली. कित्येक दिवसांनी आज मंगेशनी रजन अशी पूर्वीसारखी साद घातलीय. तिचे डोळे भरून आले. दाटल्या आवाजात तिने समजावले, “अरे, तुझी नात ईशुली आहे ती!”

रजनी-मंगेश विवाहबद्ध झाले तेव्हा दोघेही पंचविशीच्या आतले होते. जावई अजय १०वी ते पदवी परीक्षेत सतत प्रथम येणारा हुशार विद्यार्थी. उंची भरपूर. कराटे चॅपियन, अर्थशास्त्राचा पदवीधर, एमबीएत प्रथम येताच कंपनीत चांगली नोकरी लागली. नीता महाविद्यालयात असल्यापासूनच त्याच्यात अडकली होती. त्याचा सावळा रंग मात्र मंगेशला बोचत होता. खोरेतर सुधांशूचा अनुपम त्याला आवडला होता. अजयला दोन वर्षांसाठी प्रागला जाण्याची संधी मिळताच लग्न करूनच जा असा आग्रह रजनीने केला. दोन वर्षांनी रशियाहून परत येताना नीताच्या कडेवर ईशा होती. रजनीला पन्नाशी ओलांडायला अजून चार वर्षे अवकाश होता. मंगेशही पन्नाशीच्या अल्ल्याड एक वर्ष होता. नातीचं कौतुक करायला आजोबा आजीही तसे तरुणच होते. अजयच्या सततच्या बदलणाऱ्या अधिक पगाराच्या नोकन्या आणि परदेशवाच्यांमुळे रजनी मंगेशने त्यांना वेगळे घर करू दिले नाही. नीताने पुण्यात स्थिर झाल्यावर विद्यापीठातून इंग्रजी विषयाची एम.ए: पदवी प्रथम वर्गात उत्तीर्ण होऊन संपादन केली. त्याच वर्षी औरंगाबादच्या विद्यावर्धिनी महाविद्यालयात नोकरी मिळाली. अजयचा सततचा प्रवास सुरुच होता. औरंगाबादचे शैक्षणिक वातावरण चांगले होते. ईशा आठवीत गेल्यावर दोन वर्षे आधीच रजनीने स्वेच्छेने निवृत्ती घेतली. औरंगाबादमध्ये जालना रोडला विशाल कॉम्प्लेक्समध्ये बंगलाही घेतला होता. भोवताली बदाम, चिक्कू, पर्पई, डाळिंबाची दोन-दोन झाडे लावली होती. जमीन चांगली. मंगेश पुण्याला नीताजवळ राही. ईशाची १०वी होईपर्यंत मंगेशने पुण्यात राहायचे ठरवले होते. पण ईशा ९वीत असतानाच डिसेंबरच्या एका गारठलेल्या रात्री फोग खणाणला.

“आई, काल बाबा झोपेतून उठले. अजूला पाहताच कडाडले, “नीतू, तुला किंतींदा सांगितलंय की हा मुलगा मला पसंत नाही. काय करतोय हा इथं. हा सारखा तुला भेटतो म्हणून सुधाचा अनुपम नाराज होऊन लंडनला निघून गेला. पण तो येईलच. रजनीला तरी कळायला हवं होतं. बोलाव तिला... आई इथल्या मेडिकल कॉलेजमध्यल्या सायकिअॅट्रिस्टना दाखवलं. त्यांचा डावा हात गेल्या वर्षापासून थरथरायचा. त्यातला जोर कमी झाला होता. तेव्हा तू त्यांना डॉक्टरना

दाखवून आणले होतंस. पण कालपासून ते वर्तमानकाळात यायलाच तयार नाहीत. नशीब अजय इथे आहे. तो पुण्याला येईल. ईशाजवळ चार दिवस राहील. पण येण्यापूर्वी तू ईशाला १ जानेवारीपासून तिथल्या शाळेत घालण्याच्या दृष्टीने सरस्वती भुवनच्या मुख्याध्यापकांना फोन करून सांग. नीता फोनवरून सांगत होती. ऐकतानाही रजनीने मन मोठ्या मिनतवारीने स्थिर ठेवले.

“‘डॉक्टर म्हणताहेत आठ दिवस वाट पाहू. ट्रीटमेंट सुरु आहे. बाकी सर्व नॉर्मल. जेवण व्यवस्थित. तुझी वाट पाहते. ईशाला काहीच सांगितलेले नाही.’” नीताने फोन ठेवला.

रजनी नूतन मराठी महाविद्यालयाच्या ईशाच्या मुख्याध्यापकांना भेटून आली. तिच्या कर्वे इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्समध्ये सहकारी मदतीला आले. अजयजवळ ईशाला ठेवून ती औरंगाबादला आली. नंतर ईशा नीताबरोबर आली...

... एका वेगळ्या वळणावरून जाणारा हा एकाकी रस्ता. फक्त रजनीसाठीचा.

“‘बरं झालं रजनी आलीस. नीताचं अजय पुराण अजून संपलेलं नाही.’” मंगेशने रजनी आल्यावर सुस्कारा सोडला. वर्तमानाचं भान गेल्यापासून मंगेश बाहेरच्या व्हरांड्यातल्या झोक्यावर नुसता बसून राहतो. झुलत राहतो. जेव म्हटलं की जेवणार. समोर चहा-खाणे ठेवले तर खाणार. अमुक खायला कर अशी मागणी नाही. अजय येताना मंगेशाची पुस्तकं घेऊन आला. पुस्तकं चाळण्याचा नवा चाळा सुरु झाला. इतकंच.

“...नीता मॅडम, हा अल्जायमर डिमोन्शिया आहे. हा एक प्रकारे मानसिक तणाव आहे. त्यातून ती व्यक्ती बाहेर येण्याची शक्यता जवळजवळ नसतेच. नसतेच म्हणा ना. एका विशिष्ट काळात मन अडकून बसते. वर्तमानाची दखल त्या व्यक्तीच्या मनाला नसते. मंगेश यातून बाहेर येतील ही शक्यता... आशा फेकून देऊन निरामय होऊन ममतेने त्यांची काळजी घ्या. ते संतापणार नाहीत, अस्वस्थ होणार नाहीत, याची दक्षता घ्या आणि हे तुमच्या आई,... रजनीताईच करू शकतील. कधीही मदत लागली तर निसंकोचपणे मला फोन करा.” डॉ. दिनेश देशमुखांनी नीता अजयना नीट समजावून सांगितले होते. ईशाला मात्र तिचा लाडका बाबाजोब्बा तिलां ओळखत नाहीत हे जाणवून खूप वाईट वाटले होते.

पण नीताने तिला नीट समजावून सागितले. पण सतत बाबाजोब्बाच्या अवतीभवती असणारी ईशां आज्जूकडे जास्त झुकली.

* * *

वसंती वारे वाहू लागले की नीता स्वयंपाकघरात लावलेली दिनदर्शिका खाली काढून पाही. गणगौर आली की ईशू पिलानीहून दहा बारा दिवस इथे राहून जाई. आली की आज्जू नि बाबाजोब्बांसाठी कालाजामून, मालपोवा, मिठाई आणि दालचावलचा बेत होईच. येताना फेण्यांचे डबे येत आणि परत जाताना पुरणपोळीचा मोट्टा पॅक नि लसूण कांद्याचा खमंग चिवडा तिच्या मैत्रिणींसाठी घेऊन जाई. अर्थात ही गोड धांदल आज्जू आणि ममा खुशीने स्वीकारीत.

* * *

“ममा, तुला वाटेल की यावर्षी ईशू डिग्रीवंत होईल, होय, मी बी.ई. एरोनॉटिक्स होतेय. पण ममा, मला विमानही चालवता आलं पाहिजे. जे विमान... जी अंतराळ्यानं आम्ही त्यातील तांत्रिक ज्ञानाच्या आधारे बनवतो ती आम्हाला चालवता आली पाहिजेत. खेरे ना? आणि आमच्यासाठी तो कोर्स दोन वर्षांचा असतो. तर... प्लीज... आणि हे बघ मला आज तरी लग्नात इंटरेस्ट नाही. ममा, तू १९व्या वर्षी बाबाच्या प्रेमात पडलीस. अडकलीस मग लग्न आलंच! आज्जूपै बाबाजोब्बांच्या व्यार व्यार में फस गयी. तुमचं तेव्हाचं जग वेगळं होतं. तू आज्जूच्या खांद्यावर उभीये. नि मी तुझ्या माझीं क्षितिज खूप रुदावलंय. मला करिअर करायचंय. मी लग्न करणारच नाही असं नाही. पण तो माझ्या जगण्यातला फक्त महत्त्वाचा आणि अखेरचा टप्पा नसेल लग्न करावसं वाटलं तर नक्कीच तुम्हाला सांगेन. कोणी भेटला तरीही पारखून निरखून घ्यायला तुमचीच मदत घेईन. तर थांबते....” नीताने पत्र अजयपुढे टाकले होते. अजयने हसून ‘गुड’ अशी प्रतिक्रिया नोंदवली होती.

“रजनी, हा अजा कुठे घेऊन चाललाय आपल्याला? माझी लाडली नीतू त्याच्याशी लघळपणे का बोलतेय? तिचं लग्न तर जमवायला हवं ना? हे बघ एखाद्या विवाह-योग किंवा सुमंगलसारख्या मंडळात नाव दाखल करू या. मुलगा कोणताही चालेल ब्राह्मण...मराठा. पण दुसरा नको हं....” मंगेशने रजनीजवळ मन मोकळे केले.

“‘बरं बरं. आटोप. घालू हं नाव. पण आपण असे म्हातारे. मदत तर अजयचीच घ्यावी लागेल नाही’” असे हसून उत्तर देत रजनीने मंगेशला सँट्रोमध्ये बसवले. मनमाडला ठरल्यानुसार सुधांशूही जॉर्डन झाला.

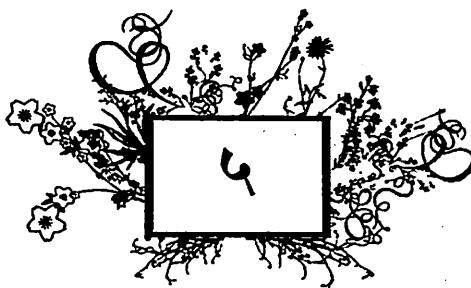
“‘रजनी, गेट रिलॅक्स्ड. आता मी सांभाळतो माझ्या मित्राला.....’” सुधाने रजनीच्या खांद्यावर आश्वासक, अलगद थोपटून दिलासा दिला. गेल्या डिसेंबरमध्ये रजनीचे बाबा नव्वदी पार करून कायमचे विसावले होते. ते असते तर येण्यासाठी नक्की हटून बसले असते, रजनीच्या मनात आले. तिचे डोळे नकळत पाणावले.

* * *

ईशा विमानचालकाच्या वेशात विलक्षण सतेज दिसत होती. झळझळीत गहू रंग आज्जूसारखे पाणीदार मोठे मोठे डोळे. अजयचा उंच सडसडीत बांधा आणि नीतासारखे धारदार पण किंचित अपरे नाक. विमानाकडे जाताना तिने हसून सर्वांना डोळे झुकवून प्रणाम केला नि ती विशिष्ट लयीत विमानाकडे गेली. काही काळाच्या आत सातही विमाने अवकाशात तऱ्हेतऱ्हेच्या कसरती करू लागली. छातीचा ठोका क्षणभर चुकावा अशा तऱ्हेतऱ्हेच्या भराच्या.

“‘रजनी, विमानाचे खेळ पाहायला घेऊन आलीस मला? कधी पाहिले नाही का मी विमान? वेस्ट ऑफ एनर्जी आणि वेस्ट ऑफ टाइम.’” मंगेशची बडबड सुरु होती. विमानांनी यशस्वीपणे चाके जमिनीवर टेकवली. रजनी मंगेशला घेऊन घाईघाईने पुढे गेली. अजय-नीता तर धावतच पुढे गेले. ईशाचा चेहरा आनंदाने भरून आला होता. ती आज्जूला, ममाला कडाडून भेटली. बाबाला तर कळतच नव्हते लेकीला उचलून त्याने आनंद व्यक्त केला. बाबाजोब्बाला नमस्कार करण्यासाठी ती वाकली तो काही कळायच्या आत त्याच्या रजनीने त्याला जवळ ओढत सांगितले, “मंगेश, ती स्कूटरचोर मुलगी आता विमानचोर झालीय. तिला जवळ घे. तुझ्या लाडक्या नीतूची, तुझी ईशुली आहे ती!...

❖❖❖

त्या तिधी

उपवनात विश्वकर्म्याने रचलेल्या, राजगृहापासून षडश पावले दूर असलेल्या वनगृहातील उपरिनिविष्ट सौधावर बसून भानुमती क्षितिजापर्यंत पसरलेल्या घनदाट वृक्षांनी वेढलेल्या वनाकडे एकटक पाहत होती. तिच्या डोळ्यांत वेदनांचे अस्वस्थ काहूर घोंगावत होते. हस्तिनापुराच्या बलदंड, धनुर्विद्येत आणि गदायुद्धात निपुण नरेशाची लाडकी भार्या, धृतराष्ट्राची सुषा,... आणि तिच्या भरजरी वस्त्रात हे दारूण, लाजीरवाणे सत्य बांधलेले? तिच्या कंठाला कोरड पडली. वाळामिश्रित सुगंधी जलाचा मधुकुंभ समोर होता. ती दासीला कर संकेत करणार इतक्यात तिच्या लक्षात आले की, आज ती अगदी एकटी आहे. एकाकी आहे. शैय्यागृहात महाराज विमनस्कपणे येरझारा घालीत आहेत. इतक्यात तिला वनातून सळ सळ असा नाद ऐकू आला. धरतीला कळतनकळत स्पर्श करीत शेष वेगाने वनसंकुलाकडे झेपावत आहे. नक्कीच...! तिच्या शरीरातून घृणेचे शहरे उमटू लागले. शैय्यागृहात येरझाच्या घालणाऱ्या महाप्रतापी दुर्योधनाचे सर्वांग शिथिल होऊन लुळे पडले.

... भानुमतीला आश्रमातले वादविवाद आठवत होते. कणाद आणि ईशान वाद घालण्यात निपुण. अर्थात दोघेही आपापल्या ज्ञानभूमिकेवर ठाम. ईशानला 'सो ५ हम' ची भूमिका आत्मा परमात्म्याचे सायुष्यत्व... एकरूपत्व, ईश्वराचे अनाकलनीय अदृष्यमान अस्तित्व सत्य वाटत असे. वेदांची भूमिका हीच अंतिम सत्याची दिशा या मतावर तो ठोस होता. तर कणाद मात्र चावीकमताचा स्थिर अनुयायी.

‘भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनो कुतः ।’

असे साधार सिद्ध करणारा. आणि म्हणून ‘ऋणम् कृत्वा घृतं पिबेत्’... एकवेळ ऋण काढा पण देहाच्या... मनाच्या इच्छांची तृप्ती करा. तिच्या मनात आले, देह आणि मन यांचे वेगवेगळे अस्तित्व असते का? की एकात्म वगैरे? आत्मा-परमात्म्याचै एकरूपत्व आणि आत्म्याचे अमरत्व, विविध पद्धती, उदाहरणे यांतून सिद्ध करताना ईशानच्या मुखमंडलाभोवती तेजोबलय लहरत असल्याचा भास होई.

नैनं छिंदती शस्त्राणि नैनं दहति पावक

देहपंचमहाभूतांच्या कणांतून आकारतो. आत्मा मात्र देहावेगळा असतो. मृत्यूनंतर देहातील पंचधातूचे भाग आप... तेज... वायू... मृदं... अवकाश आपापल्या मूलस्थानी जातात.

आत्मा मात्र दूर... दूर भरारतो. मग देहाच्या इच्छा, आकांक्षा, वासना... वेगळ्या का? त्यांचे अनुबंध देहाशी की आत्म्याशी की मनाशी? मन हे देह आणि आत्म्याशी कोणत्या नात्याने बांधलेले?...?

शेषाचा बलदंड झळझळीत पितांबरी नम देह सपोर उभा होता. त्याच्या डोळ्यांतून वासना ओसंङून ओघळत होती. काही उमगाय समजायच्या आत भानुमतीचा रसरशीत गौर देह शेषाचे क्रीडास्थान बनला.

चुरगळलेल्या पारिजात कुसुमाप्रमाणे कोमेजून गेलेला भानुमतीचा देह आणि चुरगळून गेलेले उद्धवस्त मन. अनेक काटेरी प्रश्नांचे खंजीर तिच्या मनावर खुपसले जात होते.

आत्मा एकच नां. स्त्री आणि पुरुषाचा? बळाचा वापर करून स्त्रीच्या देहावर आघात करणारा पुरुषाचा देह त्यातला आत्मा आणि आघात असहायपणे सोसणाऱ्या स्त्रीचा आत्मा. दोन्ही एकरूप की वेगळे? देहावर होणारे आघात निरंग होऊन सोसणारा देह ‘स्त्री’चाच का? पुरुषाच्या वासना शमविण्यासाठीच तिचा देह? स्त्री-देह एक वस्तू? पुरुषाची क्रीडा-वास्तू?

एकदा पौर्णिमेच्या रात्री ओले केस उद्वत असतांना तिची प्रियतम सखी दासी मेघना सांगत होती, महाबली दुर्योधन पांचालीस एकटीला गाढून विचारीत असे... आज पाळी कोणाची? पांचाली खजील होऊन खाली मान घालून तटस्थ उभी

राही. पण एक दिवस तिने शांतपणे उत्तर दिले होते, ‘शेषाची नाही’. त्यावेळी द्रौपदीच्या उद्घटपणा ऐकून ती संतापली होती. संताप कोणाजवळ व्यक्त करणार्या विचाराने आतल्या आत खदखदली होती. पण या क्षणी शेषाने उद्धवस्त केलेल्या तनामनाला द्रौपदीचा हात घट धरून ठेवावासा वाटतो आणि म्हणावेसे वाटते, तुझे पाच माझे दोन पण तुझ्यामाझ्या तिच्या माझ्यात ‘देहा’ची भूमिका एकच?

* * *

पांचालदेश नरेश द्रुपदाची अग्नीतून निर्माण झालेली कन्या द्रौपदी, हिच्या स्वयंवराची वार्ता देशोदेशीच्या नरेशांना, राजपुत्रांना कळविण्यात आली होती. चंद्रचांदण्याच्या आकृती रेखलेल्या मखमली कापडांनी सजवलेला विशाल मंडप देशोदेशीच्या नृपतींचे, राजपुत्रांचे स्वागत करण्यासाठी उत्सुक होता. झुळझुळीत रेशमी वस्त्र परिधान केलेल्या सेविका, सेवक यांची धावपळ सुरु होती. मंत्रीगण, महामंत्री आदी मान्यवर, प्रमुख प्रवेशद्वाराजवळ सुगंधी फुलांचे हार, सुगंधी तेल, चंदनगंध, अक्षता घेऊन उभे होते. तिन्ही लोकीचे नरेश, राजपुत्र, धनिक आपल्या अनुभाविक... सेवकांसह मंडपात विराजमान होत होते. व्यासपीठासमोरच्या गर्द काळ्यानिळ्या संगमरवरी पाषाणाच्या वरुळाकृती सौधावर एक भलीमोठी कढई तेलाने भरून ठेवली होती. त्यात एक स्तंभ रोवून त्याच्या शेवटच्या टोकाला एक गतिमान चक्र बांधले होते. त्या चक्राच्या एका आरीला सोनसळी मासा बांधलेला होता. ते चक्र वेगाने फिरत होते. स्थिर तैलात मत्स्याचे प्रतिबिंब निरखून जो कोणी पुरुष बाणाने त्याचा वेध घेईल त्याला पांचाली वरमाला अर्पण करील, अशी घोषणा साक्षात द्रुपदाने केली. स्वयंवराची ती अभेद्य, अत्यंत अवघड अट ज्ञात होताच अनेकांचे प्राण आतल्याआत लुप्त झाले. अनेकांनी खांद्यावरचे धनुष्य काढलेच नाही. इतक्यात...

उगवत्या सूर्याच्या सळसळीत सोनेरी उन्हासारखी तेजस्वी कांती असलेला अंगराज कर्ण धनुष्य सावरीत व्यासपीठाकडे जाऊ लागला. क्षणभर का होईना त्याच्या आरपार छेदून जाणाऱ्या दृष्टीचा, तेजःपुंज देहाचा तिला मोह पडला होता. तो धनुष्याची प्रत्यंचा ओढणार इतक्यात पांचाली भानावर आली आणि काहीशा कर्कश स्वरात बोलली.

मी सूतपुत्राला वरमाला अर्पण करणार नाही. अंगददेशाचे राज्य मित्राच्या उपकारानेच प्राप्त झालेय ना? अखेर सूतपुत्रच!

कणनि धनुष्य खांद्यावर अडकवले आणि तो वेगाने गर्कन मागे वळून प्रवेशद्वाराच्या दिशेने निघाला. मात्र, त्याचा हृदयस्थ मित्र दुर्योधनाने मात्र विषगर्भ तीरासारखी नजर पांचालीकडे टाकली आणि आपली गदा घडू आवळीत स्वयंवर मंडपाबाहेर ताडताड पावले टाकीत तो निघून गेला. क्षणभर नीरव स्तब्धता... क्षणार्धात एक भरदार बाहुंचा गहूवर्णी युवक त्या मत्स्यचक्राकडे गेला आणि काही कळायच्या आत त्याने मत्स्यभेद केला. त्या ब्राह्मण युवकाला पाहून पांचालीच्या मनात आले. साक्षात् अग्नीने निर्मिलेल्या द्रुपदकन्येच्या प्राक्तनात क्षत्रीय राजपुरुष नाहीच का? सखी मृणालिनीने तिचा हात धरून तिला विवाह वेदिकेकडे नेले. द्रौपदीने त्या ब्रह्मकुमाराच्या गळ्यात वरमाला घातली आणि मंडपात कोलाहल माजला.... द्रुपदराजाचा धिक्कार असो. द्रुपदकन्येचा विवाह क्षत्रीय नृपतीबरोबर अथवा राजपुत्राशीच झाला पाहिजे. अन्यथा युद्धास तयार व्हा. अशा आरोक्यांनी सभामंडप हादरून गेला. वासुदेवपुत्र श्रीकृष्ण तात्काळ व्यासपीठावर चढला आणि त्याने उंच आवाजात जणू आदेशच दिला. ‘हे नृपती आणि राजपुत्रांनो, ज्ञाती जन्माने प्राप्त होत नाहीत तर कर्माने प्राप्त होतात ही पूर्वापार परंपरा, आर्यधर्माचे पालन क्रमशः करावे ही पूर्वजांची शिकवण विसरलात?

श्रीकृष्ण, बलराम त्या ब्राह्मण कुमारास कडकडून भेटले आणि त्याच्यासमवेत नगराबाहेरच्या पर्णकुटीकडे आले. अर्जुनाने हषणी मातेला साद घातली.

“माते, आज मी अपूर्व भिक्षा आणली आहे, ती पाहा...”

“जी काही भिक्षा असेल ती पाचही जणं वाटून घ्या” असे म्हणत माता कुंती काष्ठगृहाच्या बाहेर आली तर समोर विलक्षण तेजस्वी रूपवान राजकन्या, तिला आपण दिलेल्या आज्ञेचा पश्चात्ताप झाला. परंतु मातृआज्ञा स्वप्नातही अव्हेरू नये या परंपरेनुसार पाचही जणांनी पांचालीशी विवाह केला. हस्तिनापुरातील राजगृहात जाण्यापूर्वी नारदमुर्मींची भेट झाली. वासुदेवाच्या विनंतीनुसार पांडुपुत्रात कलह माजू नये या उद्देशाने नारदमुर्मींनी प्रत्येक पांडवाने वर्षातून प्रत्येकी दोन महिने बारा दिवस पांचालीच्या सहवासात राहावे. जो ही खूण भग करील त्याने एक वर्ष वनवास पत्करावा असा नियम घालून दिला... पांचालीला ते क्षण अनेक वर्षांनंतरही काल घडल्यागत आठवताहेत.

पाचजणांचे वेगवेगळे स्वभाव, त्यांच्या विविध प्रकारच्या सवयी, आवडीनिवडी. प्रत्येकाच्या पांचालीकडून तन्हेतन्हेच्या अपेक्षा. देहरंजनाच्या आणि देहबोलीच्या भिन्न भिन्न तन्हा. या सर्वांना सहन करताना तिची होणारी ओढाताण... त्या आठवणींनी द्रौपदी अस्वस्थ झाली. पाचही जणांचे घूट खेळण्याचे असोशी वेड... नेहमी होणारी हार, भोगावा लागलेला सततचा वनवास. जग्यदथ, दुःशासन, दुर्योधन, किचक यांची देह सोलून काढणारी हावरी नजर, अश्वत्थाम्याने केलेला तिच्या मुलांचा संहार लक्ष लक्ष, अगणित प्रहार. सखा श्रीकृष्णच मनातल्या व्यथा जाणणारा, सखी कृष्णला धीर देऊन प्रत्येक बडवानाळातून सुखरूप सोडविणारा. तो होता म्हणूनच...! पाच पर्टीसह सर्वच पांचालीच्या देहात अडकले. कुणी अधिकाराने उपभोग घेतला. काहींच्या डोऱ्यात फक्त लालसा होती. त्या देहात असलेले उत्पुल्ल मानवी मन कुणालाच जाणवलं नाही. त्या मनावर होणारे आघात कोणी जाणले? अपवाद फक्त भीमाचा. किचकाने सैरंध्रीचा विनयभंग केला तेव्हा त्यानेच तिच्या अपमानाची परतफेड केली. आज तिच्या मनाला खूप शरम वाटते, तिने दुर्योधनाला दिलेल्या त्या उत्तराची. ‘आज शेषाची नाही’ हे सांगताना कळतनकळत मी भानुमतीचा अपमान केला होता. भानुमतीच्या काय किंवा माझ्या काय, देहातच पर्टीसह सारे पुरुष गुंतले. आमच्यातल्या मनाचा थांग शोधण्याचा प्रयत्न कोणीच का केला नाही?... अपवाद श्रीकृष्णाचा. मी त्याची सखी होते...

मी अग्नीकन्या होतेच. भलभळती जखम शोधणाऱ्या अश्वत्थाम्याच्या जखमेवर ती भरून यावी, यातना सहन व्हावी म्हणून अतीव मायेने मी तेल ओतले तेव्हा व्यासांनी मला भाविणी म्हणून साद घातली. दुःशासनाने माझ्या वस्त्राला हात घातला त्यावेळी मी भर सभेत पितामह भीष्माचार्यांना निर्भाडपणे प्रश्न विचारले. तेव्हा माझा त्यांनी ‘मनस्विनी’ म्हणून गौरव केला. महर्षी व्यासांना माझे घवघवते... चेतस मन जाणले. इतरांनी का नाही? का नाही?...? की देहस्विनीचा घाट पार केल्यानंतरच मी भाविणी, मनस्विनी झाले. प्रत्येक स्त्रीच्या जीवनात ही तीन वळणे येतच असतील का?

* * *

पायातल्या लाकडी खडावांचा कट्कट असा ध्वनी त्या निबिड गहन वनात येत होता. काटे... वाळलेली पाने तुडवीत ती उत्तरेच्या दिशेने चालत होती. इतक्यात

शुक असा ध्वनी कानावर आला तिने चमकून भोवताली नजर फिरवली. एक अगदी इवलेसे पिल्लू पानांच्या दाट शय्येवर वरून पडले होते. तिथल्या तिथे ते थरथरत होते. ते तिने अलगद उचलले आणि सभोवार निरखू लागली. ज्या वृक्षाखाली ते पडले तो शालवृक्ष थेट आभाळाला भिडला होता. बहुधा शिशिर क्रतूच्या अखेरचे सुगंधी वरे वाहू लागले होते. आकाशमोगरीच्या अखेरच्या फुलोच्याच्या मोहक सुगंध लहरी वाच्याचा हात धरून नर्तन करीत होत्या. तिला प्रश्न पडला कुठे ठेवावा हा चिमुकला जीव?...कुठेच सुरक्षित जागा दिसेना. तिने तिच्या उत्तरियाचे डावे टोक हळुवारपणे कटीच्या मखलेत खोवले. आणि त्या रेशमी झुल्यात तो बालजीव हळुवारपणे ठेवला आणि ती पुढे चालू लागली. थोडी पुढे गेली तोच तिला पंखांच्या उडण्याचा ध्वनी पाठलाग करीत असल्याचे जाणवले. वर्षाक्रितूच्या आगमनाची वार्ता देणाऱ्या नीलपक्ष्याची ती मादी होती. ती माधवीच्या उजव्या स्कंधावर बसली आणि निळ्या डोळ्यांनी तिच्या उत्तरियात ठेवलेल्या चिमण्या जिवाकडे निरखून पाहू लागली. माधवी वटवृक्षाच्या धरणीला टेकलेल्या शाखेवर विसावली आणि तिने नीलमादीला जवळ घेतले.

... तुझ्या पिल्लाला मी पर्णशय्येवर ठेवते. तू ते अलगद घेऊन जा घरट्यात. त्याला उडायला शिकव. दाणापाणी दे. मग ते उडू लागेल. आणि भुर्ग भरारून अवकाशात दिसेनासे होईल. मग तू पुन्हा एकटीच.

तिने दीर्घ निःश्वास सोडून तो बालजीव पानावर हळुवार हातांनी ठेवला. क्षणार्धात ती पक्षिणी चोचीत तो रेशमी गोळा घेऊन उंच उडाली. जणू आकाशाला टेकलेती पक्षिणी. थोड्याच काळात, ती पक्षिणी परत घेऊन माधवीच्या स्कंधावर थांबली. आनंदाचे सीत्कार काढले. कृतज्ञता व्यक्त करून परत अवकाशात भरारली.

त्या रेशमी झुल्यावरचा पिल्लाचा होणारा हुळहुळता स्पर्श. माधवीच्या मनात घट कोंडलेल्या स्मृतीचे गाठोडे उकलून गेला. ब्रह्मर्षींनी दिलेल्या वरानुसार तीन राज्यांच्या राजेंद्रांना, त्यांच्या वंशाला दिलेला तीन औरस पुत्रांची आठवण झाली...

पिताश्री ययाती महाराज आणि भार्या देवयानी यांची ती स्वरूपसुंदर कन्या. अवघ्या चौदा वर्षांची असेल, तरुणाईच्या ऐलतीरावरती. देहावरची कमळ

नुकतीच उपलू लागलेली होती. कंचुकी गाठ बांधताना, अंगावरचे उत्तरीय सावरताना तिची होणारी धांदल पाहून ज्येष्ठ परिचारिका मंजिरीला खूप हसू येई.

... त्या दिवशी माधवी नुकतीच स्नान करून आली होती. मंजिरीने सुगंधी अंगराग, मुखरागाचे लेपन देऊन माधवीला ययाती महाराजाकडे आणले. इतक्यात ब्रह्मर्णी आत्याची वार्ता सेवकाने दिली. आपल्या कन्येला त्यांचे आशीर्वाद मिळावेत, या हेतूने महाराजांनी माधवीला जलपात्र घेऊन अतिथिगृहात जाण्याची आज्ञा दिली. अचानक एकाएकी वादळी वारे वाहू लागले. अतिथिगृहाची दारे बंद झाली. मृत्तिकापात्रातून ती जल देण्यासाठी ती ब्रह्मर्णीसमोर गेली. ब्रह्मर्णीनी डोळे उघडले. समोर, उत्फुल्ल होणारी अनांग्रात कलिका...

पापणी लवायच्या आत त्यांनी तिला जवळ ओढले. कटीची मेखला, उत्तरीय कंचुकी सारी वस्त्रे दूर करून तिच्या देहाशी तो पुरुष क्रीडा करीत होता. त्याची तृप्ती झाल्यावर त्याची नजर भूमीवर पडली. ती रक्तांकित झाली होती. त्याने तिला उठवून बसविले आणि तिच्या माथ्यावर हात ठेवून सांगितले. हे पूर्ण स्त्रीये तू निरंतर अनांग्रात कुमारिकाच राहशील.

स्त्रियः पवित्रंमतुलंम् ।
नैनं दुष्यन्ति कहिंचित् ॥
मासि मासि रजोहयसाम् ।
दुष्कृतान्यपि कर्षति ॥१॥

हे स्त्रिये स्त्रीत साठलेले मल... रज दर महिन्याला निघून जाते. तुझी संमोहिनी कधीच नष्ट होणार नाही. तू कुमारिकाच राहशील असे वरदान देऊन तो झपझप पावले टाकीत उत्तरेकडे निघून गेला. जाण्यापूर्वी पिताश्री ययाती महाराजांना हे सत्य सांगून गेला.

त्या दिवशी संध्यासमयीची लालिमा भवताल व्यापीत होती. राजकन्या माधवी मल्लिका कुंजात हार गुंफित असताना एक मुनीमहोदाय राजप्रासादात प्रवेश करताना दिसले. आणि काही काळात माधवीला पिताश्रीनी बोलावित्याचा संदेश घेऊन दासी मधुरिका आली.

ते मुनी निवेदन करीत होते. 'महाराज, आपले परम मित्र पक्षीराज गरुड यांचा मी मित्र, मुनी गालव. मी एका महासंकटात आहे. आपण मला मुक्त करू शकाल असे आश्वासन नव्हे, तर ग्वाही मित्र गरुडाने दिली आहे. माझे गुरु विश्वामित्र

यांनी माझ्याकडे अष्टशत उमदे अश्व, ज्यांचा डावा कर्ण श्यामल वर्णाचा असेल, गुरुदक्षिणा म्हणून मागितले आहेत.' ती मागणी ऐकून राजा ययाती महाराज विचारात पडले, असे अश्व त्यांच्याकडे नव्हते. शतअश्व घ्यायचे तर एक अब्ज गोधन शुल्क म्हणून लागते तेही नव्हते. तो दिमूळ झाला. त्याला ब्रह्मर्षींनी माधवीला दिलेल्या वराची आठवण आली. समोर नतमस्तक होऊन उभ्या असलेल्या माधवीच्या वराची कहाणी सांगत त्यांनी माधवीचा हात मुनी गालवाच्या हाती दिला. या कन्येच्या माध्यमातून अश्व मिळावा अशी विनंती केली..

... त्यानंतरचा प्रवास माधवीला समोर दिसत होता... ईक्ष्वाकू वंशाचा राजा हर्षस्व यांच्याकडे गालव मुर्नीनी वंशदीप देण्यासाठी माधवीला पाठवले. तिला पुत्र होताच प्रसूतिकेने तो बाळजीव राणी मेघावतीकडे पाठवला. त्याचे मुखदर्शनही तिला झाले नाही आणि चार दिवसांनी डावा कर्ण श्यामरंगी असलेले द्विशत अश्व देऊन तिची पाठवणी गालवाच्या आश्रमात केली. मेघावती राणीने त्याचे वसुमनस ठेवल्याचे तिला दासीकडून कळले.

माधवीला दिवोदास राजाला दिलेल्या प्रतर्दनाचे गौरकांतीमुख आठवले. विलक्षण गोंडस स्पर्श. विभूतिका दाईने तो बाळजीव तिच्या कुशीत दिला तेहा तो भुकेला जीव बाळमुठी तोंडात घालून चूक... चुकू असा चोखीत होता. विभूतिका दासीने तिची कंचुकी सैल करून बाळाच्या मुखात तिच्या स्तनाचे लालचुटूक अग्र बळेच दिले. आणि ते चुरूचुरू दूध पिऊ लागले. कधीही न घेतलेला तो अनुभव अंगावर मधुर शहारा उमटवून गेला. तृप्तीची लाट मन भरवून गेली. चार मास होताच एक दिवस ज्येष्ठ राणी वेदिका तिच्या पर्णकुटीत आली. हातपाय उडवून नाचणाऱ्या... खुदखुदू हसणाऱ्या प्रतर्दनाला बाळलेणी चढवून घेऊन गेली. येताना माधवीसाठी नूतन वस्त्रे अलंकार आणले.

'हे ययाती कन्ये, तू आमच्या राज्याला वारस दिलास. स्वामी दिवोदास, मी महाराणी वेदिका आणि समस्त प्रजा तुझे ऋणी आहोत. तू वस्त्राभूषणांचा स्वीकार कर. महामंत्री तुला मुनी गालवांच्या आश्रमात उमद्या अश्वांसह पोचवतील...

या साऱ्या प्रहारांचे घाव सोसून माधवीचे मन बधिरले होते. भोजनगरीच्या राजा कुशीनराला दिलेल्या पुत्राकडे... शिचीकडे पाहण्याचे धाडस ती करू शकली नव्हती.

तिच्या माध्यमातून गालवाकडे घडशत उमदे असे अश्व जमा झाले. तेही डावा कर्ण श्यामवर्णी असलेले. त्रिभुवनातील सर्वच त्या प्रकारचे अश्व संपुष्टात आले होते. गालव माधवीला घेऊन विश्वामित्रांकडे गेले व हात जोडून विनंती केली. अश्वाएवजी तुम्ही हिला ठेवा. त्रिभुवनातले अशा प्रकारचे सर्व अश्व संपुष्टात आले आहेत. मुनी गालव तात्काळ निघून गेले. विश्वामित्र तिचे अलौकिक मुग्ध सौंदर्य पाहून विचलित झाले. दहा मेनका या त्रिभुवनसुंदरीपुढे मान खाली घालतील...! तात्काळ त्यांनी माधवीला जवळ ओढले. तिचा पूर्णत्वाने उपभोग घेऊन कौमार्यभंगाच्या पापाचे क्षालन करण्यासाठी हिमालयात तपश्चयैला निघून गेले. जाण्यापूर्वी माधवीला मुनी गालवाकडे आश्रमात सोडले. त्या क्षणापर्यंत मुनी गालवांनी तिच्याकडे विशिष्ट अश्व मिळविण्याचे साधन म्हणून पाहिले होते. पण हा क्षण त्या पलिकडचा होता. तिच्या देहाचा मोह आपणच का टाळावा असा पोक्त विचार करून गालवानेही तिचा उपभोग घेतला व नंतर त्यांनी माधवीला राजा ययातीकडे आणून स्वाधीन केले.

यथाती महाराजांना आपल्या कन्येची करुणा आली, दया आली. पण तिला राजगृहात ठेवण्याचे भय वाटले. तात्काळ राज्यमंत्र्यांना बोलावून तिचे स्वयंबर मांडण्याची तयारी करण्याचा आदेश दिला आणि त्याच रात्री माधवीने तिची ज्येष्ठ सेविका अंबारिकेस बोलावून घेतले. एक श्यामल उमदा अश्व तयार ठेवण्याची हृदयस्थ विनंती केली. मध्यरात्री अंबारिकेसह तिने उत्तरेकडे अरण्यात प्रयाण केले. निबिड अरण्यात आल्यावर अंबारिके सोबत अश्व परत पाठवून लाकडी खडाव घालून काटेकुटे तुडविती माधवी चालू लागली.

त्या तीनही बालकांचे स्पर्श, चेहरे मागे पडले होते. विश्वमित्राच्या स्पर्शाचा विषेसारखा घृणास्पद अनुभव मात्र मनातून धुतला जात नव्हता. विश्वमित्रापासून झालेल्या अश्वकाला तिने क्षणभरही छातीला लावले नव्हते. ती चालतच होती... माधवीला शुभ्रांकित हिमप्रकाश दिसू लागला. खववखले सर्व स्पर्श गळून पडले होते. बाळमुखाचे स्पर्श दूर गेले होते. त्या सर्वांपासून ती मुक्त होती. पण स्वतःच्या अस्तित्वाचा शोध मात्र घेण्याची नवी दिशा समोर आव्हान देत होती...

माझ्या अस्तित्वाचा अर्थ काय? फलित काय? जगण्याचा अन्वय कोणता? माझे स्त्रीत्व? त्याचे मर्म देहात? माझा आत्मा पुरुष देहातील आत्म्यापेक्षा वेगळा? हीन? मी केवळ 'पुत्र' देण्यासाठी वापरली जाणारी वस्तू? वस्तू? दासीपुत्र विदूर

महाराज पांडवांपेक्षाही बुद्धिमान होते तरीही त्यांना राज्याभिषेक नाही. मी राजकन्या म्हणून मी दिलेले पुत्र औरस? देहलालसा माझ्या मनात नव्हतीच का? हर्षश्वानंतरच्या दिवोदासाचा सहवास हवासा वाटला होता. पर त्याच्यासाठी मी औरस पुत्र देणारे एक साधन...!

माझ्या अस्तित्वाचा अन्वयार्थ...?

स्फोट

बेबीनं धनंजय जेवळीकरला हलक्या हातानं थोपटलं. ते दृश्य पाहता पाहता द्वारकाबाईचे डोळे भरून आले. त्यांच्या मनात आलं, या दोघांचं अजून लागीन झालेलं नाही. कदाचित होणारही नाही. कुणास ठावूक हे पोरगं वाचलं की..... पुढच्या कल्पनेनं त्यांचा जीव जागच्याजागी चोलामोळा झाला. कपाळावरचा घाम पुशीत, मनातल्या मनात त्यांनी पांडुरंगाला साकडं घातलं.

देवा, पांडुरंगा, या पोरीकडे बघ नि या पोराला औक्ष घाल. माझ्या लेकराचा जीव असा कुस्कारू नकोस'रे बाबा!

दोन्ही हातांनी दहा नि दहा बोटांचा रेटा देऊन दांडगा दगूड उचलावा, तसे धनंजय जेवळीकरांनी जडावलेल्या पापण्या उचलीत डोळे उघडले. दर्ढाखाली जिता झरा लागावा तशी त्याची नितळ, शीतल नजर. बेबीनं त्याच्या कपाळावरून मायेने, हाता फिरवला. त्याची नजर तिच्या नजरेतून मिसळून गेली. द्वारकाबाईच्या मनात आलं, ही पोरं लागीन न होता बी एकमेकासाठी किती जीव उसवतात. एकमेकांपायी किती झुंजतात नि माझं लागीन होऊन ईस वरिसं उलटून घेली. पन अशी मायेची नजर कधी माझ्या नजरेला पडली नाही की जिवाला शांतवा देईल असा स्पर्श अंगाला झाला नाही. म्हनायला जोडीचं राज्य पन उभं आयुष्य आढऱ्याला टांगलेल्या शिंक्यासारखे ओझी घेऊन लोंबकळणारं.

द्वारकाबाईच्या मनात बेबीविषयी अपार माया दाटून आली. त्या उठून बेबीजवळ गेल्या आणि त्यांनी तिच्या पाठीवरून हात फिरवला. तोच हात धनंजयाच्या किंचित तापलेल्या दुःखाच्या कपाळावरून फिरवला.

त्या अशक्त गार कापन्या बोटांचा. ओलसर अनपेक्षित स्पर्श....बेबी विस्फारलेल्या नजरेन आईकडे पाहू लागली. त्या लंगड्या पत्रकारालाही ते दृश्य अनपेक्षीत होतं आणि त्याचक्षणी माधवरावांनी खोलीत प्रवेश केला. द्वारकाबाई जागच्या हलल्या नाहीत. धनंजयच्या जवळच्या खुर्चीवर त्या बसून राहिल्या. माथ्यावरचा पदर सवयीनं पुढे ओढून नेटका करीत त्यांनी स्थिर नजरेन नवन्याकडे पाहिलं.

गेल्या कित्येक दिवसांत द्वारकाबाईनी आपल्या नवन्याला असं अंगभरून पाहिलंच नव्हतं. माधवरावांचा जाडजूऱ उंचापुरा देह, पाहणाऱ्याच्या मनात धाक निर्माण करी. अस्सल खानदानी रग दाखीविणाऱ्या हात हात मिश्या, भेदक लालसर डोळे, कपाळाच्या डाव्या अंगाची उभी हिरवी शीर, ते रागावले की शीर फुगून यायची. साखर कारखान्याचा व्याप वाढत गेला तसे त्याचे केस पातळ होत गेले. टक्कलही पऱ्हू लागलं. ती हिरवीशीर थेट डोक्यापर्यंत टचटचून जायची. द्वारकाबाईना भय वाटत असे की ही फुटून तर जाणार नाही ना!

माधवरावांकडे पाहता पाहता गेल्या सत्तावीस वर्षांच्या संसारातील चित्रं, पत्त्याच्या डावाचा पंखा हाती धरावा तशी द्वारकाबाईच्या डोक्यासमोर आली. द्वारका वांझारखेड्याच्यां कदमांच्या घरची थोरली लेक. तात्याराव कदमाची बायको लवकर वारली. द्वारका घरात आईविना वाढली. जावाभावांच्या संसारात तिची भाजणूक व्हायला नको, म्हणून तात्यारावांनी द्वारकीचं लगीन मोहनराव साबळ्यांच्या थोरल्या लेकाबरोबर, माधवरावाबरोबर ती लहान असतानाच लावून दिलं. लगीन झालं तेव्हा द्वारकी जेमतेम दोनदाच बाजूची झाली होती. लेकीचं झाल्यावर तात्यारावांनी स्वतःचं लगीनही उरकून घेतलं होतं. माहेरच्या घरात वावरणारी, बरोबरीच्या वयाची सावत्र आई. तिच्यासंग बापाचं लागट वागणं, द्वारकाला माहेरची ओढ कधी वाटलीच नाही.

साबळ्यांच्या घरात द्वारका मुक्यानं वावरली. माधवराव पहिल्यापासूनच आडदांड स्वभावाचे. बोलणंही ठोकरं. तिला नेहमीच माधवरावांची भीती वाटे. ते खोलीत आले की तिचा जीव, आतल्या आत चिंब होऊन जाई. ते गोडीत आले तरी, ती खारीसारखं अंग चोरून, खालच्या मानेन हो ला हो देई. आपलं माहेर भक्कम नाही, आपला बाप असूनही आपण एकाकी, अनाथ आहोत असं तिला नेहमीच वाटे. तिच्या या भिन्ना चाचरत्या स्वभावामुळे माधवरावांचे मन आपल्या

बायकोत कधी रमलं नाही. गुंतलं नाही की खोल मुरलं नाही. रीत म्हणून नवराबायकोचं नातं. पण कधी ऐशीनं गप्पा केल्या नाहीत की बाहेरगावाहून येताना नवीजुनी चीज बायकोसाठी म्हणून आणावीशी वाटली नाही. दरवर्षी दिवाळीतल्या पाडव्याला मात्र न चुकता सोन्याचा पिवळा डाग घरात येई. पण तिथेही माधवरावांची हौस नाही तर पसंती नसायची. रिवाज म्हणून पाडव्याला ओवाळणीत ताम्हनात दागिना पडे.

लग्नानंतर पाच वर्षांनी बेबीचा जन्म झाला. आधीच नाजूक बांध्याच्या द्वारकीला हे बाळंतपण फार जड गेलं. नऊ महिने सासरच्या घरात, कामाधामात जीव जुंपलेला होता. मूळ आडवं आलं म्हणून वरून काढलं. त्यात, ऑपरेशननंतर टाक्यात पाणी शिरलं. या बाळंतपणानं द्वारकाबाईचा जीव हल्लक बनून गेला. याच काळात माधवराव वरचेवर राजकारणात गुंतू लागले. त्यांचं लक्ष घरातून पार उडून गेलं.

द्वारकाबाई आपल्या मनातली सारी ममता, जिह्वाळा बेबीवर ओतीत. बेबी, जणू त्यांच्या काळजाचा कोमल तुकडा. बेबीनंतर घरात पाळणा हाललाच नाही. माधवरावांच्या मुंबईच्या फेच्या साखर कारखान्यामुळे तर वाढल्याच. पण त्याहीपूर्वी ते राजकारणात पडल्यापासून मुंबईला वरचेवर जात. तिथेच ते कुणांत तरी गुंत आहेत, असा बोलवा संगलीकडे होता. एक बारीक खरं की सगळे सगेसोयेरे वंशाच्या दिव्यासाठी दुसरं लगीन करा असं सांगत असतानाही माधवरावांनी दुसरा विवाह केला नव्हता. बेबीत त्यांचं मन सगळ्या बाजूंनी गुंतलं होतं. तिने खूप शिकावं असे त्यांना वाटे. एखाद्या गरीब घरचा हुशार मुलगा घरजावई करावा आणि त्याच्या आधाराने म्हातारपण घालवावं असा त्यांचा साधा हिशेब असे. पण साखरकारखाना झाला आणि त्याच्या आयुष्याला वेगळेच वळण लागले. पाहता पाहता माधवराव लांब लांब ढांग टाकीत पुढे गेले. दूर दूर गेले. द्वारकाबाई मात्र होत्या तिथेच होत्या. आल्या गेल्याची उस्तवार, चहापाणी, जेवणीखाणी, देणीघेणी निस्तरण्यात दिवस जात होते. बेबीला लहानपणापासूनच पुण्याच्या हुजूरपागेत शिकायला ठेवले होते. वाचनाची आवड, बोलण्यातली घिटाई, डोंगरातून वाहणाऱ्या पाण्याच्या धारेसारखा स्वच्छ, स्पष्ट आवाज आणि चेहन्यावर वयाचा गोडवा. बेबी लहानपणापासून घरापासून दूर राहिल्यामुळे काहीशा स्वतंत्र वृत्तीची बनली होती. एकुलती एक म्हणून थोडी हड्डीही होती.

माधवराव सतत मुंबईपुण्याकडे तरी असत किंवा कारखान्यात तरी असत. ते असले नसले तरी घरी येणाऱ्या जाणाऱ्यांची वर्दळ असेच.

घरी येणाऱ्या समद्यांस्सी चांगलं ढळत्या हातानं मीठ मसाला घालून चांगले जेवूखाऊ घालत जा. ग्रामीण भागातलं राजकारण जेवणाखाणावर आनु चहापानावर चालत असतंया. तिथं अंगचोरपणा कामाचा न्हाई. खेड्यातली मानसं आजूक मिठाला जागत्यात. असे ते द्वारकाबाईना नेहमी बजावत असत. त्यांचे राजकारणी हिशेब द्वारकाबाईना कधीच उमजले नाहीत. उलटपक्षी ते जवळून पाहताना, अनुभवताना त्या आणखीनच कोमेजून जात.

आताही त्यांच्या मनासमोर तो भयानक प्रसंग जसाच्यातसा उभा राहिला आणि... आणि त्यांच्या अंगाला दरदरून घाम फुटला. छातीचा ठोका क्षणभर हुकला. त्यांनी भेदरलेल्या नजरेने आपल्या लेकीकडे पाहिले. बेबी धनंजयच्या कपाळावर हात ठेवून ठामपणे निश्चल गंभीर नजरेने खिडकीकडे पाहत त्यांच्या शेजारी बसली होती. दुसऱ्याच क्षणी त्यांची नजर आपल्या नवऱ्याकडे माधवरावांकडे गेली. माधवरावांच्या डोळ्यांतून विलक्षण तुच्छता आणि जळजळीत विश्वास ऊतू चालला होता. त्यांच्या जाड भिवया वाकऱ्या झाल्या होत्या. वरच्या ओढाची डावी कड संतापाने त्यांनी दाताखाली आवळली होती. त्यांचा उजवा हात काठीच्या मुठीवर घटू आवळल्याचे द्वारकाबाईच्या लक्षात आलं. ती काठी पाहताच विजेचा झटका बसावा, तसं त्यांच मन थरारलं. ही खास रेखीव घोटीव काठी आज फार दिवसांनी कपाटातून बाहेर आली होती. तिच्या मुठीवरचा सिंहाचा ब्रूर जबडा. त्यांच्या डोळ्यांच्या जागी बसविलेले लाल खडे. द्वारकाबाईच्या डोळ्यासमोर दहा वर्षांपूर्वीची ती रात्र भुतासारखी नाचू लागली.

श्रावणातले दिवस होते. पावसाची झाड दोन दिवसांपासून दिवसरात्र लागून राहिली होती. त्या उदास संध्याकाळी ते संतापानं फुल्कारत घरी आले. ते नेहमीच बेरात्री घरी येत. ते संध्याकाळी आलेले पाहताच द्वारकाबाईच्यार छातीत धस्स झालं. घरी आल्या आल्या त्यांनी बायकोला त्यांच्या खोलीत बोलावून घेतलं आणि करड्या... कोरड्या आवाजात हुकूम सोडला.

चार-आठ दिवस गावाकडं जायचया तुमाला. तथारीनं निघा. बेबीला हितंच ठेवा जनाबाईकडं... आनु सावित्राला घ्या बरुबर. द्वारकाबाईच्या काहीच लक्षात येईना, त्यांनी चाचरत बाचरत बोलण्याचा प्रयत्न केला.

अहो पण सावितराताईसाहेबांना लागायचं न्हाईये. त्यांना कसं नेता येरैल. समद्यांनी येकाच जीपमंदी बसायचं म्हंजी इटाळ न्हाईका व्हायचा. शिवाय पुढच्या पंथरवड्यात पोळा हाई तवा जायचंच...

तुमाला सांगितलं तेवढे करा. जीभ लांबवाईची न्हाई लई. झाडा म्हनलं की झाडायचं. का नि कोन येनार हाय? असले सवाल न्हाई पुसायचे. आम्हाला फुजूल बोलणं आवडत न्हाई. लगीलागी तथारी करा. माधवराव वाकड्या शब्दांत गरजले.

सावित्रा माधवरावांची धाकटी बहीण. धाकटी म्हणून जरा लाडाकोडात वाढलेली. गावात सातवीपतर शाळा होती. सावित्रा सातवी पास होऊन घरीच बसली होती. म्हणजे घरी बसवली होती. द्वारकाबाईसुद्धा सातवी पास होत्या. बाईला लिहिण्यावाचण्यापुरतं शिक्षण मिळालं की पुरे होतं. असं संवर्णना वाटे. तिची अक्कल चालून चालून कुठवर चालणार? फार तर चुलीपुढे.

कारखाना झाला. माधवराव चेअरमन झाले. गावाकडून कारखान्याच्या बंगल्यात राहायला आले. द्वारकाबाईसुद्धा सोबत म्हणून सावित्राही त्यांच्याबरोबर इथे राहायला आली. सावित्राची आई... द्वारकाबाईची सासू. सावित्रा पाचवीत असतानाच खर्चली होती. माधवरावांच्या वडिलांनी, आपला त्योक, साखर कारखान्याचा चेअरमन झाल्यानंतर थोड्याच दिवसात समाधानानं डोळे मिटले होते. माधवरावांचा धाकटा भाऊ दिगंबर सातान्याला त्याच्या सासुरवाडीच्या गावाकडं डॉक्टरकी करत होता. त्याची बायको बिन भावाबहिणीची एकुलती एक होती.

सावित्रा मुळातून हुशार. भरतकाम, विणकामाचा तिला भलता नाद होता. स्वेटर तर छान विणायची! माधवरावांचा स्वेटर तिने चार दिवसांत हातावेगळा केला. बैठकीच्या खोलीत बटणांची बदकजोडी, टिकल्यांचा बाळकृष्ण, काचकमलाचं तोरण अशा कितीतरी वस्तू मांडलेल्या होत्या. जे जे पाहिलं ते ते करण्याचा तिला नाद होता. या नादापायी तिचं बाहेर... शेजारीपाजारी जाणेयेणंही बरंच होतं. द्वारकाबाईनी कधी तशी हौस दाखवली नाही.

बँकेतल्या शिरसाठ्यासाहेबांची बायको सोलापूरची होती. म्यॉट्रिकपास तर शिक्कलेली होती. ती या असल्या गोष्टीत भलती तरबेज होती. ती दरवेळी विणकामाचे नवेनवे नमुने माहेराहून शिकून येई. तिचं घर सिंधी टाक्याच्या चादरी नि उशीच्या खोळा, पडदे, भिंतीवर टांगायची तळेतळेची चित्रे यांनी भरलेलं होतं.

सावित्राची नि तिची गेल्या चारसहा महिन्यांत भलती गऱ्ठी जमली होती. उठसूठ ती शीरिसाठवैनीकडे जाऊन बसत असे. कधी कधी द्वारकाबाई न राहवून म्हणत ही असत,

“ताई साहेब, असं तासं तास लोकावांच्या घरी रोजन् रोज जानं बरं न्हाई. पोरीच्या जातीनं झाकून पाकून न्हावं. फार तर त्या वैनीला आपल्या घरी बोलवावं. तुमचे दादा लई कडक स्वभावाचे हाईत. त्यानला आवडायचं न्हाई हो.”

सावित्रा भावजयीचं म्हणणं कानाआड करी. कधीतरी तिने उलट उत्तरही दिले होते. “दादांना तर समद्या बायाबी भित्यांत. इथं घरी यायला कोनीपन नग म्हणतं. हळदीकुकवाला तरी कितीतरी येत्यात?”

एक दिवस धुण्याभांड्याला येणारी भामा द्वारकाबाईजवळ हळूच कुजबुजली. “वैनीसाहेब ताईसाहेबांकडे जरा लक्ष द्या. त्या बँकवाल्या शिरसाठबाईकडे रोज जातात न्हवं? तिथे एक तरणादादा नेहमी येतो म्हनं. या दोघांच्या लई हसूनखेळून गप्पा चालतात तिथं. ती शिरसाठबाईबी यांच्याच वयाची. तिचा नवरा सदा बँकेत. चहापाणी चालीतया. त्यो काही तुमच्या जातीपातीचा नव्ह. वंजान्याचा हाई. शिरसाठवैनीच्या शेजारणीचा भाऊ हाई. वकिलाची परीक्षा देतोया म्हनं औरंगाबादेत. म्हईना झाला हितं आलाय हवापालटाया भैनीकडं. आजारी होता म्हनं काविळीनं.”

“आंता भैनीकडं राहायचं सोडून शेजान्याकडं मुक्काम असतोया त्याचा. ताईसाहेब आल्या की हा टपकलाच समजा तिथं. समद्यांच्या लक्षात आलंया त्ये. परवाच्याला ताईसाब शिरसाठवैनीसंग शहराला शिनेमा पायला येल्या व्हत्या न्हवं का दुपारी? तिथे ह्यो बी बरूबर हुता. सुभामाळणीच्या रस्यानी पाहिलं. ती सांगत व्हती मला...”

भामा सांगत होती तसं... तसं. द्वारकाबाईचं काळीज भीतीनं गारढून जात होतं. पण त्यांच्या तरी हातात काय होतं? सावित्रा त्यांची धाकली नणंद. तिला जवळ घ्यायचा त्यांनी मोप प्रयत्न केला होता पण ते कधीच जमलं नाही.

माधवरावांनी कधी बायकोला दोन गोड शब्द दिले नाहीत, तिथे त्यांची बहीण तरी कशी देणार? सावित्राला भावजयीबद्दल कधीच ओढ वाटली नाही. आपली भावजय मरतुकडी. सदा आजारी. ना तिला कलाकुसर येत ना विणकामाची आवड. सदा आपली पोर नि घर यांत लडबडलेली असे तिला वाटे.

माधवराव नेहमीच उशिराने घरी येत द्वारकाबाईंनी कधी नणदेला सोबतीला बोलाविले तर सावित्रा नाक मुरडू उत्तर देई, “छी मला न्हाई तिथे झोपायला आवडत. तुम्हीच या इकडं.”

भामाबाईंनी सावित्राबद्दलची ही कुणकुण सांगितली, त्यानंतर चारच दिवसांनी माधवरावांनी सावित्रासह गावाकडे चालण्याचा तिला हुकूम दिला होता.

त्याच दिवशीची काळोखी रात्र. गावाकडे आल्या आल्या माधवरावांनी घरातले सर्वगंडी शेतावर पाठविले होते. वाड्याची देखभाल करणाऱ्या शंकर यादव आणि त्याच्या बायकोची सकाळीच तुळजापूरला नवस फेडायला रवानगी केली होती. वाड्यात फक्त तीन माणसं. द्वारकाबाई, माधवराव आणि सावित्रा. दादा नका हो मला मारू. अवढ्याबारीला माफी द्या. मी कंदीसुद्धा त्या नामदेवाशी बोलनार न्हाई. शिरसाठवैरीकडं जानार न्हाई. वैनी गड्ड मला वाचीव. मला भीती वाटे गड्ड नादा मला नका हो मारू. खोलीत घुमणारा सावित्राचा आवाज दरवाज्याबाहेर ऐकू येत होता.

हरामखोर साली, वेसवा. घराण्याची अब्रू वेसीवर टांगलीस? माझं नाक तोडतीस? त्या हरामखोर ज्ञानोबानं चारचौघांत मला टोमणा मारला. म्हनला, काय चेअरमनसाहेब, हलकया जातीशी सोयरपण करून मतांची संख्या पक्की करायचा इचार हाय काय? आन् समदे फिदी फिदी हसले. तुझ्या वैनीला घरात बसून नणदेकडे लक्ष द्याया आलं न्हाई. लई मोकाट सुटली तू. माज्या भविष्याच्या मुळावर येतीस? कुळाचं नाव बुडवतीस? मर, तुला हीच शिक्षा हवी. तुझ्या नावाची अशी चबद्दल झाल्यावर कोन पतकरनार हाय तुला? बोललीस तर याद राख. हलकट साली...

आतून बंद असलेल्या दरवाज्याबाहेर द्वारकाबाई थरथरत उभ्या होत्या. सावित्राचा काकावळा आवाज आकान्त करीत होता.

भोवन्यात सापडलेलं लेकरू डोळ्यादेखतां पाण्यात गडप व्हावं नि काठावरची माय जागच्याजागी खिळून राहावी तशी गत.

सावित्राचा आवाज विझून गेला तशी घामानं लथपथलेले माधवराव बाहेर आले. तुमची धाकटी नणंद पटकी उलटीनं मेलीया. मोठ्यांदा रडा. समदं गाव गोळा करा... रडा म्हनतो ना? हाला इथून!

या कानांचं त्या कानाला कळलं तर तुमची बी हीच गत हुईल, ध्यानात ठिवा. सापाने मंत्र फुंकलेल्या बेडकीसारख्या त्या एक जाणी खिळून नवन्याचे बोलणे ऐकत राहिल्या.

सावित्राच्या अचेतन देहाला नाहू माखू घालतांना त्यांना रडू आवरेना. सावित्राची पाठवणी केली आणि त्यांना भडभडून उलटी झाली. पोटातलं सारं पाणी पढून गेलं. निपचित पडल्या पडल्या त्यांना वाटलं होते. मरण वाईट खरंच. पण मरत मरत जगण्यापरीस सावित्रा सुटली... मोकळी झाली.

आज दहा वर्षांनंतर सावित्राच्या कोवळ्या कुंवार आवाजातला आकांत त्यांना पुन्हा ऐकू येऊ लागला. वैनी मला वाचीव gSS, मला जगायचंय, मला मरायचं न्हाई. मला भीती वाटते. मी चुकलेस्स. पाहता पाहता त्या किंकाळ्यांची जागा बेबीच्या निग्रही, स्थिर आवाजानं घेतली.

आबा, मी निर्णय घेतलाय. धनंजय स्वतःच्या कर्तृत्वावर जगणारा स्वाभिमानी तरुण आहे. आम्ही दोघे इंजिनिअर आहोत. मी त्याची जात पाहिली नाही. पण त्याच्या घरातलं सहजसुंदर खेळीमेळीचं वातावरण, त्याची आई, बहीण आणि त्याचे बाबा यांच्या दिलखुलास चर्चा, वादावादी. मी धनूपेक्षा त्या घरात जास्त गुंतले. तरीही आबासाहेबांनी त्यांच्यावर मारेकरी घातले. तो मला सन्मानाने मागणी घालायला आला असताना माझा निर्णय मी बोलणार नाही. आयुष्यभर माझ्या गरीबड्या आईला मुक्या अश्रूच्या डोहात सडवलीत. सावूआत्या कशानी म्हेली हे सान्यांना माहिताय. मला मारण्याची हिंमत असेल तर तेही करा. सगळ्यांना मारून कुणासाठी जगणार आहात आबा? कुणासाठी जगणार आहात?

वर्षानुवर्ष असलेली खिडकी झंझावाताने उघडी व्हावी नि मोकळ्या हवेचा; निरश्च प्रकाशाचा झोत लक्ककन आत यावा, तशा त्या मनातल्या मनात भानावर आल्यासारख्या ओरडल्या, “न्हाई, हा बळी मी घिऊ द्याची न्हाई” हा तिसरा बळी मी घेऊन देणार नाही.

माधवरावांनी गुप्तीवरची पकड घटू केली. क्षणाचाही विलंब न लावता गुप्तीचे धारदार पाते उचकून बाहेर काढले आणि धनंजयाच्या दिशेने ते झेपावले. त्याचा वार धनंजयाच्या अंगावर पडण्यापूर्वीच बेबीने आपले अंग त्यांच्यावर ढालीसारखे झोकून दिले. आणि तिच्या पाठीशी उभे राहण्याचा निर्धार करून दै. सत्यवार्ताचा

तो लंगडा वार्ताहर इथवर आला होता, त्याने नजरेचे पाते लवण्यापूर्वीच आपले दोन्ही हात बेबीच्या पाठीवर ढालीसारखे पसरले.

माधवरावांची गुप्ती त्या वार्ताहराच्या उजव्या हातात घुसून रक्ताची चिळकांडी उडाली. द्वारकाबाईच्या कपाळावर त्याचे शिंतोडे आले. पेटलेल्या नजरेनी त्यांनी आपल्या नवन्याकडे तुच्छतेने पाहिले. कुणालाबी काही कळायच्या आत ती गुप्ती त्यांनी सपकन् ओढून काढली आणि बाहेर जाण्यासाठी वळलेल्या आपल्या नवन्याच्या पाठीवर सपासप वार करू लागल्या...

❖❖❖

कुकवाला आधार, फक्त मेणाचा!

पाहता पाहता या शिवेपासून त्या शिवेपर्यंत बातमी पोचली. घरातला थोरला ल्योक, विलासदादा रातच्याला रानातच मुक्कामाला होता. तो अजून घरी यायचा होता. घरात त्याची माय भामाक्का, बायको नंदा अन् दोन लेकरंच होती. नंदाला उमजेना, आता कुणाला पाठवावं रानात हा सांगावा घेऊन? तिने तिच्या थोरल्याला, सुन्याला बोलावलं. त्याच्या कानाशी लागून, पतीकडच्या कडेला राहणाऱ्या भावकीतल्या चुलत दिराला निरोप दिला. सहदेवनाना धावत्या चालीनं दाराकडं आला. भामाक्काच्या समोर खाली मान घालून खिनभर बसला. काकीनं जडभरल्या आवाजात विनवलं.

“सहदेवा, सुन्याची दुचाकी घिऊन धानूरकडच्या रानात जा. इलास तितेच. मुकामाले गेलाय... मालकाचं, तुज्या काकाचं दानापानी संपलं बाबा.”, आनं ती जमिनीवर डोकं हापटू लागली. सहदेव घाईनं उठला आणि साईकलवर टांग मारून रानाकडं निघाला.

सुन्या इलासदादांचा थोरला नि एकुलता एक ल्योक. यंदा आठवीला गेलाय. त्याला साळंत जान्यासाठी दादांनी भारीची सायकल आणलीय. एरवी कुण्णाला हात लावू देत नाही सुन्या. आता आज काय म्हननार? सहदेव हातातली सायकल वेगात पळवत होता.

पाहता पाहता दारासमोर माणसं जमा व्हांयला लागली. शेजारची अंजाभाभी रानातल्या गायवाड्यातनं दुधाची चरवी आन् एका हातात शेणाचं टोपलं घेऊन येत होती. तिनं शेणाचं टोपलं अंगणात पालथं टाकलं नि दुधाची चरवी चुलीजवळ

नेऊन ठेवली. हात धुवून डेचकीतलं तांब्याभर पाणी चेहन्यावर मारलं. घशात गटागटा ओतलं. सुनेला आवाज दिला नि घाईने भामाक्काच्या घरात शिरली. एव्हाना अर्ध गाव बाहेर जमा झालं होतं. तिचा अंदाज खराच होता. ती परत अंगणात आली आणि गोंधळकरी तात्याबाला हाक मारली. तो जवळ येताच तिने बारक्या आवाजात हुकूम सोडला. “तात्याबा, अजून दोघी पोरी, केजाची भैण, भामाक्काचे भाऊ आल्याबिगर कार्डच होनार नाय. इलासबी रानातून यायचाय. तुम्ही लोकानले दुपारून यायला सांगा. हिंतं नगा जमू म्हनावं. मी च्या करून आणते. तेवढं तरी पिऊ द्या भामाक्काला आणि घरच्यांना. भुकेनं जीव तडपेल म्हातारीचा. सांगा समद्यांना.” असे सांगून ती तिच्या घराकडे वळली. तिला आठवला तिच्यावर गुदरलेला फरसंग.

... तिच्याहून वीस-बावीस वर्षांनी थोरला असलेला नवरा खोकून खोकून पहाटेच केव्हा तरी खर्चला होता. घरात पहिलीचे दोन मुलगे आणि त्यांची पिलावळ, चार लेकी चार दिशांना चार चार कोसांवर परणून दिलेल्या. लगीलगी त्यांना सांगावा धाडला. रातच्याला म्हाताच्याची माती झाली. पण आंजीला चूळ भरायलासुद्धा कोणी पाणी दिलं नव्हतं. माती करून माणसं परत आल्यावर शेजारच्या भामाबाईंन भाकच्या नि कालवण धाडलं होतं. रातच्याला मढं शेतात नेल्यावर आंज्याला पाणी बी पाजलं होतं. ते अन्न पाहिलं नि वाटलं, बकाबका खोऊन भुकेचा डोंब शांत करावा पण जनाची लाज? जेमतेम चोतकर भाकर घशाखाली घातली होती हे समदं होऊन लई काळ गेलाया. आज भामाबाईंवर बारी आलीया...

अंज्यानं गवरीवर रॉकेल ओतून चुलवण पेटवलं. एक मोठं लाकूड आत सरकवून वर च्या चं भगोणं चढवलं. चहाची भरलेली क्याटली घेऊन डोकीवरचा पदर पुढे ओढून आंज्या भामक्काच्या घरात शिरली; ढाळजात विलास गुडच्यात मान खुपसून बसलावता पुरुष माणसं जमा झाली होती. ढाळज गच्च भरून गेलं होतं. आंज्याने आत जाऊन स्टीलचा मोठा पेला घेतला. त्यात चहा ओतला आणि पदराने तो गरम पेला भामाक्काच्या पुढे ठेवला. “पिऊन घ्या आक्का, जे व्हायचं ते होतंच असतं. समद्या किल्ल्या त्याच्या हातात. त्यानंच कुलूप घातलं, आता उघडणार कोन? अजून पोरी यायच्या आहेत. तुझ्या भावाला बी सांगावा धाडला आहे. उलीसाचा चा पिऊन घे. पी माय. समदं होईस्तो जीव तं रहाया होवा.” असं म्हणतं अंज्यानं भामाक्काच्या पदरात पेला पकडून तिच्या हातात

दिला. “‘सुनबाई, तू बी घे कोपभर नि सासूजवळ बस.’” असे सांगून महादेवाला हाक मारली. च्याची क्याटली आणि दोन कप बाहेरच्यासाठी पाठवले.

“नंदा, मी पोरांना घेऊन जाते, तिथंच जेवतील त्यांना नको घरात, माझ्या नात्रुंडांसोबत खेळतील बी.” अंज्या सुन्या आणि संगीताला घेऊन घरी गेली.

बाहेर येगळीच चर्चा रंगली होती. “इलासा, हे बघ, आंब्याला बी सांगावा धाडावा लागंल. तुझी मोठी माय कुठल्यातरी संवस्थेत सैपाक करती नि तिथंच राहती म्हण. कालीजातल्या पोरींसाठी जेवण तयार करती. तिला बी सांगावा धाडावा लागंल जणू? व्हय संकर बाप्पा.” व्यंकप्पाच्या मोठ्या चुलत्यानं संकर बामणाला विचारलं. “व्हय व्हय लवकर धाडा. दुपार पासवर इथं पोचाया हवी. नान्या गायक्याला मगाच निरोप देऊन मांडवा नि धानोन्याला पाठवलं हाय. समिंदरा, मंगला दोन्ही जांवई दुपारपासवर इथं पोचतील. धानोर लई लांब नाई पण मांडवा डोंगरात हाय. व्यंकप्पाच्या बहिणीला जनाबाईला धानोन्याहून केजास फोन करून कळवाया सांगितलंय. दुपारपासवर समदी जणं येतील. तंवर ती बाई बी याया हवी.” संकर बाप्पांनी सल्ला दिला आणि कानावरचं बालपेन काढून कागदावर सामानाची यादी लिहाया लागले.

एवढ्यात एकानं शंका काढली. “अरं, ती बाई ज्या संवस्थेत काम करते ती संवस्था नवन्यानं हाकलून दिलेल्या बायांसाठी काम करते म्हण. लई मांग यंकप्पाकडं परळीचे पोलिस कागद घेऊन आले होते. पण यंकप्पानेच सांगितलं पोलिसांना. यंकाण्णा गाव सोडून मुमईला गेलाय कायमचा. आणि त्यांनी बी ईसवास ठेवला. तवापासून नाही आलं कुणी.”

“अरं व्यंकप्पापासी होतं काय द्यायला त्या बाईला? दोन एकराचा तुकडा. त्योबी कोरडवाहू. या भामाक्काचा इलास जमिनीत कस्ट कराया लागला तवापासून बरं चाललंया. सूनबी अंगणवाडीत काम करती.” दुसन्यानं री ओढली. “बघा बाबा. त्या बाईला आनायचं तर परळी गाठाया होवं. दोन तास कसे बी लागणारच. न्हाईतरी त्या बाईला कंदी आनलं हितं? शानीहून चार साल झालं तरी पोटूशी न्हाईली न्हाई. तवा आमच्या बाप्पानीच तिला म्हायेरी नेऊन घातलं. नि भामाक्काशी लगीन लावलं...” मोठा चुलतभाऊ सांगू लागला, “पण न आणून कसं भागेल? त्याच्या जीवाले शांती कशी व्हावी? तिचं डोरलं आनू बांगड्या

हव्यातच. व्हय संकर बाप्पा?" व्यंकप्पाच्या धाकल्या चुलतभावानं शंका काढली.

शेवटी भावकीतल्या, अंब्याच्या कालिजात जाणान्या सचिन्याला त्याच्या फटफटीवर परळीला धाडायचं ठरलं. सचिन्याचा बाप पोराला सांगू लागला.

"आन् हो बग सचिन्या, त्या बाईला महावं यंकाप्पा लई शिरीयस हाय, आन् त्याला लई पच्चाताप व्हाया लागलाय, म्हणवं. तुमाले सोडून दिलं, पण तुमाला बगायचा ध्यास घेतलया म्हातान्यानं." नाकात नसेचा बार भरून तो पुन्हा सांगाया लागला, "आन् रिक्षा ठीव. पाच पन्नास लागले तर घे. त्या काकीलाच पैशे द्यायला सांग. न्हाई दिले तर खिशातलं काढ."

"बाया लई भोळ्या असत्यात. ती लगोलग येर्ईल. जरा जास्त करून, मालमसाला लावून सांग. शिकल्याली पोरं तुमी. समदं समजतं तुमाले. अस्सा जा नि अस्सा ये." असं म्हणून सचिनच्या बापानं व्यकप्पाच्या भावकीतल्या भावानं, पोराला पिटाळलं.

एवढ्यात समिंदरा नवन्यासंगट आली. भोकाड काढून मायच्या गळ्यात पडली. जनाबाई केजाला न्हाते. नवरा दुकानदारी करतो. ती नवन्यासंग फटफटीवर आली. थंडगार मळ्यावर पडून रढू लागली.

"बाप्पा असं कसं व झालं? माज्या भाबीला येकलं येकलं सोडून कसे गेला वो? आमी समदे पोरके जालो वो ५५" नंतर उठून भामाककाच्या गळ्यात पडून रढू लागली.

बाहेर बांधाबांध सुरु झाली. सगळं सामान फुलचंद मारवाड्याच्या दुकानातून आणायला सहदेव गेला.

आयाबायाही घरचं आवरून भामाककाजवळ बसून रढू लागल्या. म्हातान्या बाया तिच्या डोईवरून हात फिरवू लागल्या. भामाककाने कपाळावरचा पदर डोळे झाकील असा ओढला नि ती खाली मान घालून मुसमुसू लागली.

दुपारचे १२ वाजले असतील. एक मोटारसायकल फाटकाबाहेर थांबली. बारकाबाईची चौकशी तो. तरुण करीत होता. मीराने खुणे त्याला आत सोडायला सांगितले. गुरख्याच्या ऑफिसात नोंदणी करून तो तरुण आत आला.

“मी सचिन खंडागळे पाटील. इथे बारकाबाई खंडागळे पाटील राहतात का? मी त्यांच्या मालकाच्या गावाहून आलोय.”” चौकशी करू लागला.

“आमच्याकडं बारकूमावशी आहेत, पण त्यांचे आडनाव जाधव आहे. नयना, मेसमधल्या बारकूमावशींना बोलाव गं. बसा तुम्ही. येतीलच.”” मीराताईंनी नयनाला सांगितले. बारकामावशीला मोरणीची भलतीच हौस. गेल्या महिन्यात ही सोन्याची मोरणी नयनाने त्यांना आणून दिली होती. मीराताईंनी चेष्टाही केली होती.

“मावशी, पोरी ‘बुढी घोडी लाल लगाम’ असं चिडवतील हं. तुम्हाला खूप आवडते का हो मोरणी?”

“व्हयं ताई, लागीन झालं तवा मायनं दिलीवती. लई आवडायची मला. तीस वरिसांच्यावर झाली की. आता लईच वाढवाया लागालीय. म्हटलं दुसरी करावी.””

“सारखी तुटते का? एवढीशी तर आहे.”” नयना म्हणाली.

“तुटली म्हणू नका ताई. काकंण, काळी पोत, मोरणी वाढवते. मालकाच्या मळ्यासोबत जाते तवा तुटते... कुठं का असनां बिचारा. नीट न्हावा.””

“मावशी इथं येऊन अड्यावीस वर्ष झाली. पण, काही बदल नाही तुमच्यात. वडाची पूजा, उपास... सगळं करता, कसं हो?”” मीराताई हसून म्हणाल्या होत्या.

“ताई, जे माईंन दुदातनं पाजलं त्ये मरेस्तो कसं जानार वो? पन आपल्या पोरीचं पटतं मला: नैनाताईंच बगा की, दारू पिऊन गोंधळ घालणाऱ्या हापिंसर नवच्याला सोडून लेकीला घेऊन येकटी न्हाते. त्यवढी घिटाई कुटून यावी आमच्यात. आमाले सिक्सन न्हाई. मायनं भाकच्या भाजाया नि नेटकं, चवदार कालवण कराया शिकविलं. त्यावर जीव जगवीत होते. पन चार बुकं शिकल्याला चुलत भैरीन हितं आनलं नि माजं सोनं झालं. माजी मातीबी तुमच्याच दारात व्हायची. तुमचा नसेल इसवास, पन ताई येक इनती हाय. माजी हाडं बरीक गंगाखेडच्या गंगेत टाका बरं का...”” असं म्हणत मावशी डोळ्यात पाणी येईस्तो हसत सुटल्या होत्या...

“कशापाई बोलवंल नैनाताई...”” बारकामावशीच्या प्रश्नानं नयना भानावर आली.

“मावशी, तुमच्या मालकाच्या गावाहून एक मुलगा आलाय, बोला त्याला, चला ऑफिसात.””

‘मालकाच्या’ या शब्दावर जोर देत किंचित हसत नयनाने सांगितले.

बारकामावशीने पाहिलं. समोर अनोळखी पोरगा होता. सचिन या नव्या वयस्क काकीकडे पाहू लागला. झटकन पुढे होऊन पायावर डोकं ठेवलं.

“काकी, मोठे काका लई सिरियस हाईत. लई वरिसांखाली तुमाला घराबाहीर काढलं. त्याचा पस्तावा व्हाया लागलाय. तुमच्या नावाचा ध्यास घेतलाय... येकदा बोलायचं... पाहायचं म्हणतात. तवा लवकीर चला. मी मोटारसाईकल घेऊन आलोया. रिक्सा करावी लागंल. नेकनुरा अल्याङ्कृत्या उजवीकडं गेलेल्या रस्त्यानं सात किलोमीटरवर देवगाव आहे. मी आहेच बरुबर. रिक्षा घेऊन येतो. लवकर आवरा.” तो पोरगा सांगत होता.

बारकामावशीला क्षणभर काहीच सुचेना. भान हरपल्यागत झालं. नव्याचा चेहरा पण आठवेना. पण आतून... अगदी आतून न सांगता येणाऱ्या सुखाची लाट क्षणभरच अंगावरून गेल्यासारखं वाटलं. यावं की नाही असाही प्रश्न पडला. पण पुन्हा मनात आलं... त्याचं वय पन लई चढलेल असंल. आन् लई सिरियस हाय म्हनतात, तवा गेलेलंच बरं!

“ताई यावं का जाऊन?” बारकामावशीनं मीराताईला विचारलं आन् त्या आत गेल्या. गेल्यासाली नैनाताईच्या पारजक्तानं पुन्याहून सुंदर बँग आणली होती बारकू आज्जीसाठी. त्यात दोन साड्या कोंबून कपाळावरच मेणावर लावलेलं कुंकू पदराच्या टोकांन, आरशात बघून नीट केलं. आणि त्या रिक्षात बसल्या. रिक्षासोबत मनही मागे मागे धावत होतं. खड्डे आले की ठेचकाळंत. खड्डेच लई.

सासूच्या लाठ्या नि नव्याचा दारू पिऊन मार. यात चार वरीस गेली. लगीन झालं नि वरिसानी न्हाणं आलं. तीन वरीस झाली तरी लेकरू होईना. त्ये काय माज्या हातात व्हतं? सासन्यानं माहेरात आणून घातली नि बापाला निकम्भून सांगितलं. आमाला तुमची मुलगी सून म्हणून नंग. मंग धा वरीस बांधाच्या दारात. माय तर लहानपणीच खर्चली होती. सावतार मायच्या हाताखाली काम तर करावं लागायचंच आनि खायची पन वानवा असायची. शिळे तुकडे पाण्यात भिजवून खायची पाळी. बापाच्या दारात येऊन बी लई वरीस झाली. शेतात खुरपाया जा. घरात काम करा. कडोसरीला दिडकी नाही. जीव चिंबून जायचा. शेजारच्या काकीची भाची हमेशा गावाकडं यायची. ती परळीच्या साळंत सात बुकं सिकलीवती. गरज लागली तर ये सांगून पत्ताबी देऊन गेली होती. तिला माजी लई

माया यायची. जाताना चार दोन रुपये हाती देऊन जायची. त्या रातला मायनं लईच मारलं व्हतं. रातभर बाहेर ठेवलं होतं. बाप दारूत धूत. बापाच्या दारातून रातच्यापारी, डोंगरातल्या बडगावातून ती दगडागोटे तुडवीत चालू लागली. पहाट होईतो डोंगर पहाट होईस्तो पार झालावता. एक ब्रा रस्ता आला. ती चालत न्हाईली. एस्ट्या जातयेत होत्या. एका दादाप्याला तिनं भीत भीत ईचारलं. ती परळीच्या रस्त्यानं जात होती. विरुद्ध दिशेने जाणारा रस्ता परभणीकडं जाणारा होता. ते ऐकून तिला धीर आला. ती झपाझपा चालू लागली.

आता त्याला बी दोन इसावर चार वरिसं झालीत. विमला पन खर्चली. तिची याद कशी बुझारा? तिनंच... मीराताईच्या सावितरी संवस्थेत आनलं. हितं येऊन पन लई लईच वरिसं झाली.

बारकूमावशी स्वतःच्या वयाचा हिशेब मांडू लागल्या पण तो जमेना. इतक्यात गचकन हादरा बसून रिक्षा थांबली.

समोर भलीमोठी गर्दी जमा झाली होती. सचिन्याची मोटारसायकल आधीच पोचली होती. रिक्षा थांबताच चार सहा विधवा बाया रडत भेकत तिच्याजवळ आल्या. तिला ओढत घरात नेलं. भामाककाच्या शेजारी बसवलं. समोर नवच्याचं मढं. तो खंगलेला चेहरा तर कधीच न पाहिल्यासारखा. एका म्हातान्या रांडव बाईंनं तिच्या कपाळावरचं कुंकू फरफाटून टाकलं. हात जमिनीवर हापटून बांगड्यांचे तुकडे क्रेले. एकींनं गळ्याला हात घातला. तशी बारकामावशी ओरडल्या.

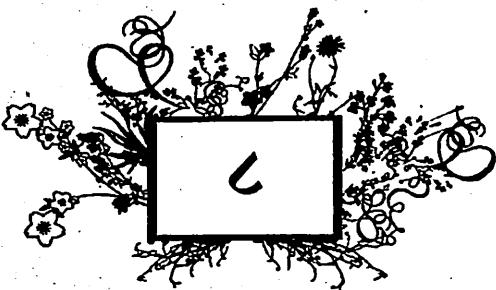
“ए, हात नंग लावू माझ्या डोरल्याला. म्या हौशीनं कस्ट करून सोन्याचे मणी त्यात वोवले हाईत. त्या दांदाप्याच्या... मालकाच्या मढ्यावर घालाया मी काढून देते चार काळं मनी. आपल्यात रांडव बाई नाकात चमकी घालती. तिला बी हात लावायचा न्हाई.” असे म्हणत बारकामावशीने डोरल्यातले चार काळे मणी त्या म्हातान्या बाईच्या हातावर ठेवले. नि कमरेची झीप लावून कमरेला चंची अडकवली. नि त्या खाली मान घालून बसल्या.

पंधराच्या दिवशी बारकूमावशी रिक्षातनं उतरल्या नि मीराताईच्या समोर जाऊन उभ्या राहिल्या. मोकळं कपाळ. गोंदल्याची हिरवी रेघ आणि खालचा ठिपकं ठसठशीत दिसत होता. हातात काचेच्या दोन दोन जांभळ्या बांगड्या. अंगावर जुनकट लुगडं.

“ताई, कुंकवाला जसा मेणाचा आधार, तसा तो जिता हाय असं समजून कुकू
ल्येत होते. इतके दिस माजी कुनाले आठवण झाली नाय. पन त्यो म्येल्यावर मातर
सोधत इथवर आले. का, तर माजं कुकू पुसून, गळ्यातले काळे मनी आन् बांगड्या
त्याच्या मढ्याबरुबर दिल्याबिगर त्याला सांती मिळायची न्हाय म्हणून.”

“आंदीच म्येला व्हता तो. खोटं सांगून मला हितून न्येलं... बरं झालं. मी
मोकळी जाले. ताई, माझ्या मागं हाय कोन? मी म्येले की सावतर भावाभैनीचा
सोध घेऊ नका. माझां जे हाय ते या होस्टेलातील पोर्टिंसाठी. माज्याकडून लिहून
घ्यावा. मातर माझा घेवावर इस्वास हाय. मला डाग नैना देईल. तुमीच मंताना,
की आज काल पोरी बी डाग देतात. आन् माझी हाडं मातर गंगाखेडला. जाऊन
गंगेत टाका म्हणावं... ” असं म्हणत बारकूमावशी स्वयंपाक घराकडे वळल्या.

८

हे ईश्वरा

रंजना फोनवर लेकीशी बोलत होती. बोलता बोलता तिचे लक्ष दाराकडे गेले आणि फोन तसाच टाकून ती धावली आणि माधवला सावरले. वैतागाची निष्ठण लहर अंगभर थरथरून गेली. तिने माधवचा जड देह तोलून, त्याला कॉटवर नेऊन बसवले.

“माधव अरे हाक मारायचीस. तुला कॉफी हवीय का? की भूक लागलीय? राजा, नको रे धडपदूस. बरं तर बरं, माझं लक्ष गेलं, नाहीतर काय केलं असतं रे मी?” असं गोडीने समजावीत नॅपकीनने त्याचा चेहरा पुसला.

म...म... माधव वाकड्या मानेने काहीतरी सांगायचा प्रयत्न करीत होता.

“हो रे राजा कॅलगरीहून मोनिकाचाच फोन होता. ती आणि आनंद सुखरूपणे कॅनडाला जाऊन पोचलेत. थांब तुझ्या कॉटचा डोक्याकडचा भाग थोडा उंच करून देते आणि लिंबू मध्य पाणी आणते. सातच वाजताहेत तू काही खाणार आहेस का? की मारीची बिस्किट आणू?”

रंजना धावत्या चालीने स्वयंपाकघरात गेली. दूथब्रशवर पेस्ट घालून, गरम पाण्याची छोटी बादली घेऊन आली. कॉटचा डोक्याकडचा भाग जरा वर करून माधवला बसते केले. त्याच्यासमोर प्लास्टिकचे गोलाकार टोपले ठेवले.

“आणि हे बघ उजवा हात थोडा स्थिर ठेवून ब्रशने दात घासायचा प्रयत्न कर. नाहीतर मी आहेच. कालचा प्रयत्न छान जमला होता.” असे म्हणत तिने माधवच्या हातात ब्रश दिला. त्याच्या डोक्यावरून मायेने हात फिरवला. त्याच्या

गळ्यात लहान नॅपकीनला लाळेच्याला बांधतात तसे बंद बांधले आहेत. ते बंद गळ्यामागे अलगद बांधले.

माधव हळव्या नजरेने तिच्याकडे पाहत राहिला. मन घट्ट बांधून ब्रशवरची पकड घट्ट करीत दातांवर फिरविण्याचा प्रयत्न करू लागला. वेल डन, वा छान असे म्हणत रंजना चहाची किटली व कप ठेवलेला ट्रे घेऊन बाहेर आली टीपॉय समोर ओढून त्यावर ट्रे ठेवला आणि कपात चहा ओतू लागली. वाफांसोबत आद्रक नि अंगणातील गवती चहाचा फक्त गंध माधवलाही जाणवला. त्याने रंजनाकडे तृप्त नजरेने पाहिले.

माणसाला कसलाही शारीरिक आजार झाला, तरी मन कसे क्षणोक्षणी लवलवत असते. आयुष्याचे तऱ्हेतऱ्हेचे गडद, फिकट, झाकोळलेले, फुललेले हजारो प्रसंग, क्षण मनात फिरट्ट राहतात आणि म्हणूनच बरे आहे. आजार सहन करण्याची ताकद नकळत येते. रंजूने दिलेल्या चमचा चमचा चहाची चव मनभर. अंगभर पसरतांना त्याचे मन भरून आले. उजव्या थरथरत्या हाताने त्याने रंजनाचा हात घट्ट धरण्याचा प्रयत्न केला.. नकळत रंजनाचे डोळे भरून आले. तिने नॅपकिनने माधवचे तोंड पुसले. त्याला ऑवडणाऱ्या बडीशेप जेष्ठमधाची चिमूट त्याच्या जिभेवर ठेवली.

इतक्यात फोन खणाणला. रंजनाने धावत जाऊन तो उचलला. “ऐयु मी नीरू बोलतोय. इथे न्यूयॉर्कला पोचलोय खरा, पण सतत तुमची आठवण येते. मन अस्वस्थ होतं. दिवस ऑफिसमध्ये कसा जातो ते कळत नाही. पण इथे घरी आलो की खूप उदास होतो मी. चंदा मग म्हणतेच, कशाला दर दोन वर्षांनी जातोस रे? मोना इथून जवळच आहे. आईबाबांनी यावं की इथेच. मग तिच्या ममा पपांचं उदाहरण. ऐयु कराना विचार. प्लीज.” निरू पलिकडून नेहमीसारखा अजीजीने आग्रह करतोय.

‘बेटा तू आपची काळजी नको करूस, जगू सदा रोज येतात रे. आणि हे बघ गावाची आणि देशाची सीमा ओलांडताना इथली नाती, बंध, काळज्यांचं गाठोडं, पिंपळावर बांधूनच पुढे जायचं असतं. बाबा बरे आहेत आणि हे बघ तू पाहातोस ना? बाबांची परिस्थिती कुठे नेण्यासारखी आहे का? आम्हाला तिकडे नेण्याचे स्वप्न प्लीज पाहू नकोस. चंदासारखी देखणी बायको मिळाली आहे. आता आम्ही आजू म्हणणाऱ्या नातवडाची वाट पाहतोय. कुणी सांगावं? कदाचित पिलाची

हाक ऐकून माधवचा हा पार्किन्सन कमीही होईल. ठेवू बेटा. नीट राहा. काळजी घ्या. चंदाला माझे हॅल्लो सांग.”

फोन ठेवून ती परत माधवच्या खोलीत डोकावली. त्याचा डोळा लागला होता. त्याचा फिजिओ थ्रेपिस्ट अंगाला मालिश करीत होता. त्याची ट्रिटमेंट संपण्याची वाट पाहत त्याला चांगली पुस्तके वाचून दाखवणारी वल्लरी थांबली होती. रंजनाने मालूला चहा करायला सांगून सर्वांना द्यायला सांगितले आणि ती नव्याने हाती आलेले ‘प्रकाश वाटा’ हे पुस्तक उघडून बसली. माझ्या जीवनातला प्रकाश आता हरवला का? पण नेहमीच जीवनात प्रकाश झिरपत राहील, अशी अपेक्षा का करावी मी? तिला स्वतःचे शिकवतानाचे भरगच्च तास आठवले. वीर सावरकरांची कविता शिकवतांना अक्षरशः शब्दांत त्याचे संदर्भाचे धागे उकलण्यात ती बुझून जाई. मग कवी गोविंदांचा संदर्भ येई.

‘मृत्यु म्हणजे वसंत माझा
मजवरती फुलणार हो
सुंदर मी होणार आता,
सुंदर मी होणार!’

मग पुन्हा पु.लं.चे दुःखाचे देखणेपण उलगडून दाखवणारे नाटक. मृत्यु समोर आला, तरी त्याचे सहजपणे स्वागत करण्याची किमया ती विविध तऱ्हेने मुलांसमोर मांडत असे. आणि आज?

रंजनाच्या अंगावर सरसरून काटा आला. तिने माधवकडे पाहिले तो अगदी हलक्या आवाजात घोरत होता.

“ताई कर्धींचा चा ठेवलाय. गार झाला असंल, म्हणून गरम करून आणलाय. लगी लगी घ्यावा! काकांसाठी पातळ गरगटी खिचडी करू! त्यात मेथी, बटाटा, कोथिंबीर, बारीक चिरून टाकते.” गंगाने समोर केलेला कप तिने हातात घेतला. “माझ्यासाठी ज्वारीची भाकरी नि मिरचीचा खर्डा करायचा,” असे सांगून ती चहाचे घोट घेऊ लागली.

“काय करताहात रंजाजिजी?” असे म्हणत शेजारच्या बंगल्यातली रमाभाभी आली. “म्या बी घेईन चा. तुमचा तुलसी, आद्रक घातलेला चा लई छान लागतो. माय मला बी आन चा.” असे म्हणत तिने समोरच्या खुर्चीवर दनकन ठाण मांडले. ही खुर्ची तशी ऐसपैस आहे.

“सरचा काय हाय? दोनीबी लेकर मैनामैना राहून परत यू.एस.ए.ला घ्येली की हो. यासाठी तरी चार लेकर हवीत. भावाला भाऊ भैनीला भैन”. इतक्यात पुन्हा फोनची रिंग वाजली आणि रंजाची सुटका झाली.

सगळ्या भाज्या घातलेली गरगटी खिचडी खाऊन माधव डोळे मिटून पडलाय. कॉटच्या अलीकडच्या बाजूला तिने गादीखालून लोड लावला नि शिवाय खुचीही ठेवली. रंजनाच्या मनातलं भिरभिरं पुन्हा गरगरू लागलं. तिला निरजचा आग्रह आठवला. म्हणायला यूएसए पण रिकाम्या माणसासाठी माशामारी. मोनिकाच्या पहिल्या बाळंतपणासाठी ती हौशीने गेली होती. चक्र आजारपणाची रजा घेऊन कॅनडात गेली होती. माधव नुकताच निवृत्त झाला होता. त्याने ओरडा केला होताच! “धे की बिन पगारी रजा. काय करणार आहेस पैसे साठवून? मुलांचे शिक्षण केलं ती कमावती झाली. लेकीसाठीच चालली आहेस ना? तिकीटही तिनेच पाठवलंय.” पण तिने त्याचा ओरडा कानाबाजूला टाकला होता. मोनाचं बाळ एक महिन्याचं झालं नि मोना लगेच कामावर जाऊ लागली. सौम्य दोन महिन्यांचा होताच सुदेशने त्याच नांव नोंदवलेल्या चाइल्ड केअर सेंटरच्या बाई सकाळी सात घाजता कार घेऊन येत सौम्यला घेऊन जात. तिकडे शेजार ना पाजार. मोना सुदेश येताना सौम्यला घेऊन येत. रंजनाने रात्री जेवताना सौम्यला घेऊन येत. रंजनाने रात्री जेवताना जाहीर करून टाकले की, लवकरात लवकर भारतात जाणार आणि ती परतलीही.

कॅनडात भारतीयांची संख्या बन्यापैकी आहे. मराठी कुटुंबेही अनेक आहेत. महिन्यातून तिसऱ्या रविवारी एका भल्यामोठ्या मंदिर कॉम्प्लेक्समध्ये सर्वजण जमतात. मंदिर मस्जिद, गुरुद्वारा, जैन, बौद्ध सर्व मंदिरे एकेका भागात. भोवती प्रार्थनेसाठी शेड आणि मागळ्या बाजूला मोठा हॉल. त्यात स्वयंपाकघर, धूष्याची मशिन्स, जिम, सगळे सगळे. एका रविवारी तीही तिथे गेली होते. अनेक वृद्ध भारतीय महिला आता वृद्धावस्थेत मुलांसह एकाकी जीवन जगणाऱ्या किंवा जगणारे. सगळ्यांची नाळ भारतात पुरलेली. कुणीही नवा भारतीय आला की, त्याच्या भोवती सगळे गोळा होत. गाव, नाते, कॉलेज यांच्या माध्यमातून पदराला पदर जुळे नि मग त्यांच्या मनातली वेदना बोलती होई. तेब्बाच तिने मनोमन ठरवून टाकले होते की मुलं तिकडे सेटल झाली. स्थायिक झाली, तरी माधव व तिने कायमचे तिकडे जायचे नाही. अगदी मनात गोंदवून ठेवले होते. दोन वर्षांपासून

सतत लिहिणारा, वेगवेगळ्या कॉन्फरन्समधून समाजविज्ञानावरची टिप्पणे अभ्यासपूर्वक सादर करण्यासाठी देश विदेशात भ्रमंती करणारा माधव पार्किन्सनने घरात पडून आहे. त्याच्यासाठी, केवळ त्याच्या इच्छेखातर तिने परदेशात जाण्याची तडजोडही केली असती. पण माधवच ठाम होता. त्याच्याजवळ तिने अक्षरांचे तक्ते दिले होते. तो त्यावर थरथरणाऱ्या हाताची बोटे ठेवून बोले. दे... ह... दा... न... ही अक्षरे गेल्या महिन्यात येऊन, पंधरा दिवस राहिलेल्या निरंजनला सतत दाखवत असे. निघताना निरुची पावलेही जडावली होती. डोळे भरून आले होते.

रंजनाला अलीकडे वाटे, मी तरी किती मन दगड करू? पण ते जमायलाच हवं, असं ती पुन्हा: पुन्हा मनाला बजावी. मोनिकाच्या आग्रहामुळे या वेळी ती डायग्नोस्टिक सेंटरला. सर्वात्मक आरोग्य तपासणी केंद्रात जाऊन आली होती. आणि तिला शुगर आणि लो ब्लड प्रेशर असल्याचे लक्षात आले. निघताना लेकीने तीनतीनदा बजावले होते. पर्समध्ये कायम मारी बिस्किटांचा पुढा ठेव, चार चार तासांनी काही तरी खा. रोज तिकडच्या संध्याकाळी म्हणजे आपल्या सकाळी तू फोन करायचा आणि तिकडच्या रात्री मी करीन. आणि रोज सकाळी आठ नऊच्या सुमारास तिचा फोन येई नि रंजना न चुकता रात्री दहा वाजता तिला फोन करून झोपत असे:

मुलगा नि मुलगी दोघेही सारखेच प्रेम करतात. पण 'स्त्रीला असलेलं मातृहृदय लेकीला उपजत असतं. त्यासाठी मातृत्वाच्या कळाच सोसायला हव्यात असे नाही. उगाच का तुकोबांनी म्हटलंय. कन्या सासुरासी जाये मागे परतोनी पाहे. पण नव्या आजारांनी तिच्या अंतर्मनाचा टवका उडालाय. तो सतत अस्वस्थ करतो. समजा माझं काही झालं तर माधवचं कसे होणार?

तिला ती निरंजनकडे यूएसएला गेली तेव्हाचा प्रसंग आठवला. अनाथांच्या तिथल्या वृद्धाश्रमाला भेट देतानाचा. त्या दिवशी नव्यानेच एका अतिवृद्ध बाईला त्या दिलासाधरात आणले होते. ते वृद्धांचे दिलासाधर एक स्वयंसेवी संस्था चालवते. ही मंडळी रोज अशा वृद्धांचा आत्मीयतेने शोध घेतात. ती वृद्धा एका सार्वजनिक बागेत भुकेने व्याकूळ होऊन एका बाकावर अर्धग्लानीत पेंगुळली होती. तिच्या मुलांनी बहुदा तिला या बागेत आणून सोडले असावे. अशी न सांभाळता येणारी अतिवृद्ध माणसे. हो माणसेच की, किंवा वेडी बागडी माणसं

अशी बागेत वा कुठेही सोडण्याचा प्रघात अलीकडे सुरु झालाय. असे त्या दिलासाधराचे गृहस्थ सांगत होते. त्या आठवणीने रंजनाचे मन, शरीर थरथरले. ती अंथरुणात उटून बसली. घड्याळात सवयीने पाहिले. पहाटेचे चार वाजून गेले होते. माधव गाढ झोपला होता. ती बाहेर व्हरांड्यात आली. आकाशाकडे पाहत हात जोडले. कधीही न आठवलेल्या ईश्वराला विनवले. “बाबा रे तू आहेस की नाहीस हे तूच जाणे आणि असशील तर एक प्रार्थना. माझ्या आधी माझ्या माधवला ने. तो आघात सोसण्याचं बळ मी निश्चयाने गोळा केलंय.”

❖❖❖

उगवते पिंपळपान

“ए आज्जू, मला तुझी लईलईच आठवण येतीय. लई लई म्हणजे खूप खूप. आज्जू आम्हाला रा. र. बोराडे या ग्रामीण लेखकांचा धडा मराठीच्या पुस्तकात आहे. आम्ही मैत्रीणीनी ठरवलंय की, अधूनमधून ग्रामीण भाषेतच बोलायचं. अग, बाई सांगत होत्या की, आपल्या देशातील सत्तर टके लोक खेड्यात राहतात. त्यांची भाषा आपल्याला यायलाच हवी ना? तू ये ना इथे दोन दिवस राहयला.” फोनवरून मुनू बोलत होती.

“उद्या शनिवार आहे. तू नि किडू या ना इथे. मी मँगी आणून ठेवते. काय? धम्माल करुया.”

“आज्जू, उद्या फर्स्ट सेटरडे आहे. मॉमला सुट्टी कुठे असते? त्यातून किडूची बालवाडी एकला सुटणार. मग त्याला दूध पाजवून झोपवायचं. हे कोण करणार? मीच ना? तू तुझ्या मुलाला निशीबाबाला खूप लाडवून ठेवलंयस हं. बघ ना, बाबा दौन्यावर गेला की, आठ आठ दिवस तिकडेच!”

सविताला मुनूच्या बोलण्याचं खूप हसू येत होतं. मनाली आता सहावीत गेलीय. मुलं आपल्याला मिळालेल्या नव्या माहितीचा किती सहजपणे वापर करतात ना? खरं तर सविताला तिच्या एवढ्या मोठ्या ऐसपैस घरात खूप एकटं एकटं वाटतं. निशिकांत सिडकोत त्याने बांधलेल्या घरात राहायला गेल्यावर तिनं ‘स्वगत’चा वरचा मजला बंद करून ठेवलाय. खालच्याही तीन खोल्या बंद करून ठेवल्यात. वरच्या मजल्यावर सुजीतची पुस्तकं नि संसार पॅक करून ठेवलाय. चार

वर्षे उलटून गेली तरी भारतात परत येण्याचं त्याचं आश्वासन दूरच जातंय. अर्थात ते अपेक्षितच असतं.

“ममा, मी नक्की इंडियात परत येणार तू उगाच काळजी करतेस. आय लव्ह माय कन्ट्री. बिलीव्ह मी. पैशाच्या मोहानं मी इथे सेटल होणार नाही गं.” असं सांगणाऱ्या सुजीतनं लग्नही तिकडेच जमवलं.

“ममा, ती बंगाली आहे. म्हणजे भारतीयच की. जसा तुझा जावई अय्यर, तशी एक सून बंगालीन. नंदिता आता मराठी शिकतेय. आम्ही सेटल होणार महाराष्ट्रातच. आणि निशीभैयाला ही न्यूज तूच दे. ऋजुताच्या वेळीही तूच त्याला सांगितलं होतंस ना? आणि”

सविताच्या नजरेसमोरून गेली सहा-सात वर्षे झारकन सरकून गेली.

“आज्जू बोल ना गं” - तिकडून मुनू बोलत होती.

“हे बघ मुनू, उद्याचा रात्रीचा मुक्काम आज्जूकडेच. परवा रविवार आहे ना? तू, किडू, आत्याचे देवा, दिगू सगळ्यांचा उद्या मुक्कामाला इथेच. रात्री ‘तरे जमीपर’ची कॅसेट आणू या का? रविवारच्या रात्रीचे जेवण ‘खैबर’मध्ये. उद्या रात्री मी मस्तपैकी खिचडी करते. रविवारी धम्माल करू. रात्री सुजीतकाकाला आपण कशी मज्जा केली ते फोन करून मिटक्या मारत सांगू. म्हणजे त्याला पण भारतात लवकर यांवंस वाटेल. काय? मी उद्या तुझ्या मामाला नि आत्याला करते फोन.”
असं आश्वासन देऊन सवितानं फोन खाली ठेवला.

“आई, चाय करू? रातच्या दोन पोल्या हायेत. त्या बुरनोला होतील. तुमाले नाशत्याले काय करू?” रोशने विचारले.

“पोल्यांचा कुसकरून चिवडा कर. आपल्या दोर्घीना होईल आणि संध्याकाळी बाजारात जाऊन ये. उद्या घर भरून जाईल.” रोशला सांगतानाही सविताचा आवाज फुलून आला आणि ती तिच्या अभ्यासाच्या खोलीत गेली.

अरुणने ही खोली खूप छान लावून दिलीय. तो नेहमी म्हणे, सावी, शिक्षकाचं धन म्हणजे त्याची पुस्तकं! डाव्या बाजूच्या आडव्या भिंतीत संदर्भग्रंथांचं कपाट केलं होतं. त्यात संस्कृत, उर्दू-मराठी-हिंदी शब्दकोष, संस्कृतिकोष आणि अनेक संदर्भ ग्रंथ नेटकेपणाने लावलेले होते. त्याला ही पुस्तके वाचण्याचा नाद होता. कथा, काढबन्या, काव्य, ललितनिबंध यांचं कपाट वेगळं. सावीची राज्यशास्त्र,

इतिहास, मानवंशशास्त्राची पुस्तकं उजव्या बाजूच्या कप्यात. मध्ये लिखाणासाठी टेबल. त्यावर प्रकाश येईल असा दिवा. टेकावंस वाटलं तर एक आराम खुर्ची. या सगळ्या सोयी करून देणारा आता कुठे उरला होता?

सवितानं देविप्रशाद चटोपाध्यायांचं ‘लोकायत’ संदर्भग्रंथातून घेतलं. स. रा. गाडगीळांचं मराठी भाषेतलं लोकायत, अ. ना. साळुंकेच ‘चार्वाक’ ही पुस्तकंही टेबलावर ठेवली. विद्यापीठात चार्वाक दर्शनावर दोन पिरिअडस् घ्यायचं कबूल केलयं. निवृत्त होऊनही साडेचार वर्षे होऊन गेलीत. तिच्या मनात आलं, मनातल्या या कप्यावरची धूळ झटकायला हवी.

“आई, आदी पोलीचा चिवडा खाऊन घ्या. चा बी टाकते. आंगूळ करून मगच बसा अभ्यासाले.” सविता संध्याकाळीही आंघोळ करते. अभ्यास वा वाचायचं असेल तर नक्कीच करते. रोशना सगळं माहीत झालं.

रोशनं भरपूर आलं घातलेल्या चहाचा गंध नाकाला स्पर्शनु गेला. चहाची चव घोट घेण्याआधीच जिभेवर दरवळली. प्रत्येक घोटासोबत तिचं मन भूतकाळात रेंगाळू लागलं.

फर्युसन महाविद्यालयाच्या मुर्लींच्या वसतिगृहातील ते फुलपंखी. भरजरी दिवस, प्रत्येक दिवस जणू नवा. अकरावीपर्यंतचं शिक्षण तळोद्यासारख्या सातपुऱ्याच्या बारक्या गावात झालं. पण पुण्यातील प्रत्येक संध्याकाळ गजबजलेली. मोगरा नाहीतर जुईच्या गजन्यांसारखी झुलती असायची. फर्युसन रोड, जंगली महाराज रोड सदैव बहरलेला. डेक्कनकडे जाणारे तरुणांचे घोळके एकमेकांना मारलेले टोमणे. कधीमधी गोड धक्के भवताली स्वप्नांची झाडं होती. त्या सुंदर आठवणीनी सविताचे डोळे पाणावले.

तिनं देविप्रसादांचे लोकायत उघडलं. ती त्यात पूर्णपणे बुऱ्हन गेली. संध्याकाळ दाढून आली होती. कुकरच्या शिंटीनं ती लोकायतमधून बाहेर आली. आंबेमोहोर तांदुळाच्या वासानं भूकही जागी झाली. तिनं उढून कांद्याचं पिठलं केलं. रोशनं गरम भाकरी पानात टाकली. तिनं जेवायला सुरुवात केली.

“रोश, आज मला रात्री दूध नको देऊस. मी जरा नोटस् काढते. तुझं झालं की, बुनोला दूधभाकरी घाल नि कंपाउंडच्या दाराला कुलूप लावून त्याला मोकळं सोड.

दारं नीट लावून घे. अडसर घालून झोप.” रोशला सांगून सविता बेडरुममध्ये गेली. नोटस् काढता-काढता कधी डोळा लागला ते कळलं नाही.

“आई उठता ना? लई दाट झोप लागली व्हती. म्या रातच्याला तुमाला उठवून झोपाया लावलं. आठवतं का? चूळ भरून पयला चा घ्या बरं!” रोशने चहा टीपॉयवर ठेवला.

आज पहिला शनिवार. संध्याकाळी नातवंडं आज्जूला भेटायला नाचत येणार रात्री मुलंही येतील. आज बाजारात रोशला पाठवायला हवं. तीन तन्हेचा चिवडा करायला हवा. ती पटकन उठली नि चूळ भरायला बेसिनकडे वळली.

“रोश, पाठकोरा कागद घेऊन ये”, असं म्हणत सविता आत झोपायच्या खोलीत गेली. समोर अरुणचा हसरा चेहरा. फोटो निर्जीव. पण हसणं अगदी जिवंत. फोटो पाहून सविताचा जीव आतून कासाकीसं झाला. पाहता पाहता त्याला जाऊन साडेसोळा महिने झालेत.

तो दिवस...

“साकी, मला कसंतरीच होतंय. उठ.” असं म्हणत अरुणनं सविताला उठावलं होतं. सविता ऋजुताला फोन करू लागली तर त्यानं अडवलं.

“घाबरेल माझी लेक. उद्या सकाळी.” असं म्हणेस्ता तो खाली कोसळला. ऋजू, अश्विन आले ते त्यांची अँब्युलन्स घेऊन. तात्काळ त्यांच्या एन फोर मधल्या हॉस्पिटलला अँडपिट केलं. पहिल्यांदाच आलेला हार्ट अॅटॅक. पण सिंहिहर. काही समजायउमजायच्या आत होत्याचं नव्हतं झालं. दुपारी वाचा गेली. खुणांनी घरी न्या असं तो सांगे. खरंतर ऋजुता-आश्विनचा दवाखाना. हॉस्पिटल खाली नि वर घर, पण ते लेकीचं. आपलं घर ते आपलं. शेवटी घरी आणलं. निशिकांत आणि संगीता मुलांना संगीताच्या आईकडे ठेवून झोपायला आले. रात्री अरुणला शांत झोप लागली. सकाळचा चहा घेऊन साकी गेली, तर ती झोप अखेरची ठरली होती.

त्याच्या मृत्युपत्रातील इच्छेनुसार त्याचा देह मेडिकल कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासासाठी दान केला. त्याचा देह ठेवलेली ट्रॉली शवागरात नेऊन दरवाजा बंद केला तेव्हा सवितानं अत्यंत आक्रमक निष्कृपणे चेहरा स्थिर

ठेवला. अश्रू माघारी परतवले पण ओक्साबोक्सी रडणाऱ्या धाकट्या नणदेचा, अनिताचा हात घडू धरून ठेवला. इतका की तिच्या हातावर वळ उमटले.

सवितानं चंद्रकोरीची टिकली लावण सोडलं नाही. गव्यातलं मंगळसूत्र काढलं नाही. अरुण गेल्यावर नातलगांची, ओळखीच्यांची अखंड रीघ. सविताच्या राहणीकडे पाहून प्रश्नांकित नजरा. पण ती क्षणभरही विचलित झाली नाही. येणाऱ्यांची जायफळवेलची पूड घातलेली कॉफी देऊनच पाठवणी होई. अरुणला अशी डार्क कॉफी खूप प्रिय होती.

“आई तू अगदी आहे तश्शीच आहेस. आय अॅम प्राऊड ऑफ यू. पण कधी कधी वाटतं, बाबा माझ्या नव्या घराच्या बांधकामात पूर्णपणे बुळून गेले होते. सतत उभे. प्रॉडक्शन इंजिनिअर अंगात पूर्ण भिनलेला. इतकं सुंदर, जॅफनीज स्टाईलचं देखणं घर. कधी कधी वाटतं त्याचाच तर ताण नसेल ना पडला? मला ही बोच डाचते.”

निशां बोलणे अध्यात तोळून “नाही रे बेटा. क्रणानुबंध संपला एवढंच असं नको मनात आणूस.” असं ती म्हणे. संगीताचे ऑफिस नव्या घरापासून पाच मिनिटांच्या अंतरावर होतं. निशू, संगीता नव्या घरी राहायला येण्याचा खूप आग्रह करतात. पण ज्या ‘स्वगत’मध्ये अरुण सोबत बत्तीस वर्षे घालवली ते घर तिला धरून ठेवी. दिवस मुलांकडे घालवला तरी रात्री ती घरी येई.

“आई, कंदीची कागद घिऊ हुबी हाय मी. करा ना यादी.” असं म्हणत रोशननं कागद दिला. सवितानं मँगीचा फॅमिली पॅक, टोमेंटो सूप, पालक सूपचे पैकेट, अनारशाच्या पिठाची, चकली पिठाची दोन दोन घाकिटे, पावभाजी, पाणीपुरी मसाला अशी भली मोठी यादी केली. रोशन न सामान आणून भरून ठेवलं. जेवण करून ती रोशला चिवड्याच्या तयारीला मदत करू लागली. मुलं येणार म्हणजे चिवड्या-अनारशाचा खुराक येता जाता हवाच! त्यातही दिगंत. दिगूला नाशिक मसाल्याचा. भाजक्या पोहांचा, तर मुनूला आजोबांसारखा फक्त चुरमुऱ्याचा डाळं. शेंगदाण्यांचा भरपूर मारा केलेला मस्सालेदार चिवडा हवा. आता पुढच्या महिन्यात सुजीत येईल त्याची बंगालीन घेऊन. तिच्या मुलांना कसा आवडेल? की ती मासे खाऊ म्हणून सुके मासे तळून घातलेला चिवडा? आपल्या भरकटलेल्या मनाची धावधाव जाणवून सविताला हसू आलं. तिनं फोन उचलला.

ऋजुता दिगंतशी गुटुरगुम भाषेत बोलत होती. फोन आश्विननं घेतला. “ममा, मी आश्विन बोलतोय. दिगंतला स्नान न करताच आज्जूकडे जायचंय. त्याला समजावतोय.”

“अरे, मग पाठवून दे ना आणि रात्री इथेच या जेवायला. मी मस्तपैकी मस्सालेदार खिचडी करते. तुला आवडणारी वरून फोडणी. आठपर्यंत या. सोमवारी सकाळी इथूनच जातील मुलं शाळेत. मुनू, महीन, निशी, संगीता पण येताहेत.” आश्विनचं बोलणं थांबवीत सवितानं निरोप दिला. दुसरा फोन नंबर फिरवला.

“संगीता, मुनू-महीनना आंघोळीला इथंच पाठव. रात्री तुम्हीही पोरांना सोडायला इथं या. मुलं परवा इथूनच शाळेत जातील. ऋजू, आश्विन येताहेत रात्री.” असं म्हणत तिनं फोन ठेवला.

“रोश, चिवडे करून ठेव. अनारशाचे पीठ भिजव. चांगला घट्टगोळा. केळं नि खसखस काढून ठेव. खिचडीची तयारी कर. मी जरा पडते. चहा झाला की हाक दे.” असं सांगून सविता बेडरुममध्ये झोपायला गेली. पलंग अजूनही जोडलेलेच. तिने पंखा एकवर ठेवला नि आंडवी होऊन डोळे मिटून घेतले.

“आज्जू उठ. आम्ही आलो.”

ती उठली. घर भरून गेलं होतं.

“आज्जू, मी कांदा चिरू? नाहीतर असं करू या का,. मी छोटे छोटे कांदे निवङून सोलून ठेवते. सबंध कांदे घालूनच खिचडी करू.” मुनूला बारावं लागलंय. तिला महीन, दिगू, देवा ही पोरं खूप लहान वाटतात. ती आज्जूच्या मागे मागे होती. अरुण गेल्यावर सवितानं नातवंडांचा अभ्यास, आवडी यात मन गुंतवलं. निशिकांत तबला सुरेख वाजवी. पुढे बापाप्रमाणेच प्रॉडक्शन इंजिनिअरिंगची डिग्री. नंतर एम. एस.साठी यू.एस.ए. मग एम. बी.ए. यात तबला वाहून गेला. पण महिनला मात्र ५ व्या वर्षी पं. देगलूरकरांकडे त्यांच्या गुरुकुलात घातलं आहे. सोमवारी, मंगळवारी, बुधवारी किंवू क्लासला आला की आज्जूकडूनच त्याच्या न्यू व्हिजन शाळेत जातो. एक दिवस किंवूचा प्रश्न. “आज्जू, आबूज्ञा आभाळात गेलेत ना? मग त्यांच्या नावाची नवी चांदणी चमकू लागली असेल.”

“हो हो! पावसाळा संपला की, आकाश निरधर होतं. निळं निळं होतं. मग आपण गच्चीवर बसून नक्षत्र पाहू.”

“आमच्या शाळेत बलूनमध्ये बसवून आकाशातली नक्षत्रं, तरे दाखवले होते ना! मी आणलंय ते पुस्तक.” मुनूने लगेच उत्तर दिलं.

सविताच्या मनात शाळेतल्या शिक्षणाचा मुलांच्या मनात गोंदलेला प्रवास अधोरेखित झाला. तिनं लगेच उत्साहाने पुस्ती जोडली.

“मी आबुजांची दुर्बीण उद्या काढून ठेवते. मग मीही येईन गच्चीवर.” हे सारं आठवून सविता सुखावली.

मुनून छोटे कांदे सोलून ठेवले होते. रोशने मिक्सीतून मसाला काढून ठेवला होता. सवितानं खिचडी फोडणीला टाकली. गप्पा मारता मारता जेवणं कधी आटोपली, नातवंडं कधी झोपली ते लक्षातच आलं नाही. रविवारीही निशी-संगीता, क्रजू-आश्विन दिवसभर आले होते. दिवस कसा संपला कळलं नाही.

“ममा, तू थकली आहेस. मुलांना आम्ही घेऊन जातो. किडूला तयार करून सकाळी पाठवतो. तू झोप आता.” असं बजावून निशी, क्रजू आपापल्या घरी परतले.

सविताने दिवा मालवला. आडवी होऊन डोळे मिटून घेतले. मग स्वप्नांची मैफिल. सरकत्या. फिरत्या चित्रांची.

एक खोल खोल कृष्णविवर. त्या विवरावर गलेलटु जडबंबाळ घटू झाकण. जोर लावून तिनं ते उघडलं नि काय. त्यातून तन्हेतन्हेचे पक्षी बाहेर उढू लागले. पक्ष्यांचे चेहरे बायकांचे. पण कान, नाक, डोळे नसलेल्या बायांचे. मग अचानक त्यांच्या चेहर्यावर डोळे उगवले. रुणारे, नाहीतर वेदनांनी गच्च मिटलेले. तिनं निखून पाहिलं. त्यातला एक चेहरा आजोबांना घाबरून त्यांच्यासमोर येताना थरथरणाऱ्या मोठ्या आईचा होता आणि दुसरा चेहरा तिच्या आईचा, बाईचा. सावीचे बाबा कोर्टातून घरी येण्याआधी त्यांना अम्मा घरीच लागे. एकदाच पाच मिनिटे उशीर झाला, तर बाबांनी सगळ्यांच्या देखत तिला दरडावलं होतं. तिच्या आईवडिलांचा उद्धार केला होता. अरुण ब्राह्मणच; पण कन्हाडे नि सावी देशस्थ. त्यांचा ओळखीतून विवाह. पण घरातून निघून जाऊन लाग्न करावं लागलं होतं.

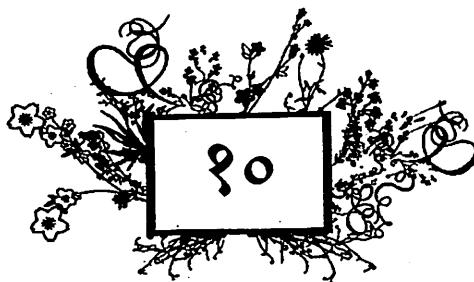
इतक्यात एक बिनचेहेच्यांचा जमाव दाणदाण पावले टाकत त्या पक्ष्यांवर दगड फेकत पुढे येऊ लागला. काही पक्षी खाली कोसळले. अनेकांचे पंख गळून पडले. काही मेले. पण काही रक्तबंबाळ पक्षी मात्र पुढे पुढेच जात होते आणि अचानक त्या विवरातून एक टवटवीत पिंपळान उगवले. त्यावर सूर्यप्रकाशाची कोवळी किरणे ते क्षितिजापर्यंत पोचलेले पक्षी नाचू लागले होते. सविता ते पिंपळान घेण्यासाठी पुढे झाली नि. तिला जाग आली.

बेसिनपाशी जाऊन तिनं चेहन्यावर सपासप पाण्याचे फटकारे मारले. पदराने चेहरा पुसत चंद्रकोर नेटकी केली.

येणाऱ्या जानेवारीत मी पासष्ठी पार करीन. अरुण लवकर गेला म्हणून मीही लवकर जाईन हे कशावरून? माझ्या माहेरी तर सगळे ऐंशीचा पहाड पार करून पुढे गेलेले. इतके जगायचे तर तसं नियोजन हवं. मुनू, महीन, देवा, दिगंत पाहत पाहता मोठे होतील. आपापले अवकाश शोधतील. सवितानं मनाशी काहीतरी ठाम निश्चय केला. अरुणाचलमच्या विवेकानंद केंद्रातल्या जॉर्जुम एतेचा फोन नंबर शोधून काढला.

“रोश, संध्याकाळसाठी घोटेडी खिचडी टाक,” असं सांगत सावी मोबाईलची बटणे दाबू लागली.

यती आणि सती

“आजारी मानसाच्या डोक्याच्या मांगं कसलं की मशिन बशिवतात. टीव्ही सारखं दिसनारं. त्यावरचं डोंगरदरीसारख्या दिसणाऱ्या रेषांचं भिरभिरं, सारखं पुढे पळत असतं. मोठ्या मंगलाक्काच्या सासच्याला लातूरच्या दवाखान्यात पाहाया गेलो तवा बघितलं होतं ते मशिन. त्यावरचं नागमोडी भिरभिरं, पुढे पळायचं थांबलं नि बाजूच्या डागदरांनी इवायाच्या नाकातोंडातल्या नळ्या काढल्या.

तसलंच मशिन माझ्याबी डोक्यामांगं बशिवलंय असं मुकिंदाची धाकटी सांगत होती. मला तर काईच झालेलं नाही. मग कशापायी हवं हये? उंग छातीत कसनुसं झालं होतं परवा. तेवढंच! लगीलागी माझ्याजवळ राहणारी रमेशची आरती मुकिंदाच्या घरी पळाली. मुकिंदाच्या बायकून ऐकलंच न्हाई. अज्याच्या डागदर मित्राला फोन केला. नि हिंत आणून घातलं. मुकिंदाबी उदगिराहून लवकर आला.

डोळे लई थकल्याता. मिट्रूमिटू आल्याता” जिजीच्या डोळ्यांसमोर भूतकाळातील चित्रे भिरभिरू लागली. जिजींचा डोळा लागला आहेसे पाहून सुशीला उठली. सासूच्या डोक्यावरून हळुवारपणे हात फिरवला. जिजींच्या कपाळावरचे ठसठशीत गोल कुंकू रेखताना तिची धांदल उडाली होती आज. कपाळावर मेणाचं बोट फिरवून मग त्यात लालचुटुक पिंजर भरायची. कुंकू कसे गोल गरगरीत नि कडेनी रेखीव हवे. जिजींच्या गोल गरगरीत चपातीसारखे देखणे. तिने जिजींसमोर आरसा धरला. सुरेखपणे रेखलेला मळवट पाहून जिजी सुखावल्या. आणि सुनेचा हात मायेने दाबीत म्हणाल्या होत्या,

“इयाक जमलं गं, पन कुंकवाचे धनी तीन दिवसांत फिरकले न्हाईत गं? कळविलं असंल की, डोंगरातल्या पाथरीच्या साळंत हायेत की रस्त्यावरल्या काळापुरीच्या साळंत?” बोलता बोलता त्यांनी तुळशीची माळ चाचपीत होत जोडले होते. हे सारे आठवून सुशीलाचे डोळे भरून आले.

जिजी आता घोरायला लागल्या होत्या. त्या गाढ झोपेतही नागमोडी आठवर्णीचे भिरभिरे डोळ्यासमोर फिरतच होते.

“लगीन झालं तवा जेमतेम बाराची असंल म्या. न्हाणबी आलं नव्हतं. घरात मोठ्या मायला मदत करायची. सागरगोटे, काचापाणी, ठिकरी खेळण्यात येळ उडून जाई. नाना, मायचे वडील लिंबाळ्याला वसुलीला गेलेवते, नवा यानूला त्यांनी पाहिलं. पंढरपुरात शिकाया होत्ये, हे थोरले, मग भैणी आणि आणि पुन्हा दोन भाऊ. थोरले बप्पा, यांचे वडील, ते घरात मोठे. धाकटे दोन भाऊ. तीन भावांचं खटलं एकत्र राही. तिघा भावात एकलगट चारशे एकर जमीन, सात हिरी, दोन आमराया, गाई, म्हशी, बैलं, दोन घोडी असा गोतावळा. ‘नानांना हे घर शंभर नंबरी वाटलं. ते त्यांच्या गावाकडे जाण्याअगोदर लेकीच्या घरी, थेट आमच्या धानुन्याला आले. जावयाच्या वडलांना, म्हणजे आमच्या बापूना सांगून नातीचं, माझं लगन पक्क करून टाकलं. अन् तुळसीचं लगीन झाल्या झाल्या पहिल्या लगीन तिथीला धानुन्याच्या देशमुखांच्या गढीत वाढलेली चंद्रभागा घरच्यांची लाडकी जिजी लिंबाळ्याच्या जाधव पाटलांच्या परातली थोरली सून म्हणून. पंढरपुरात शिकणाऱ्या विठूची बायको म्हणून, अंगभर गुलाबी वलगट पांघरून, सांजच्या येळी, जवारीचं माप वलांडून वाढ्यात आली.”

लगीन झाल्याच्या दुसऱ्या दिवशी जिजीच्या काळ्याभोर घनदाट केसाचा अंबाडा आत्याबाईनी. सासूबाईनी बांधून दिला.

‘लांब केसांची मालन, ऐन आषाढीचा चांद.

वर केवड्याचा फणा, माळते आत्याई.’

अशी कौतुकाने ओवी गात आंबाड्यावर सूर्यचंद्राच्या पिना बशिवल्या. आत्याबाई सुनेच्या डोक्यावरून मायेने हात फिरवीत म्हणाल्या, “तुमी या वाड्यातल्या थोरल्या वैनीसाब आहात. आदवीनं राहायचं. कंदीकबार वाड्याभाईर जायाची येळ आली तर अंगभर वलगट ओढून जायचं. पुरुस मानसांसमोर ढाळजात जायचं न्हाई. तीन भावांचा बारदाना एकात आहे. चुलत मालत मानायचं नाही.”

“‘थकलासा आता. दोन दिवसांनी येत्या जात्या झालात की, चा करायचं गुत्त सांबाळायचं. जमतोना चा कराया? माजघरात जाऊन बसा. तुमाले बघाया गावातून बाया येतील. धाकट्या काकी सोबतीला हाईत तुमच्या. त्या सांगतीला त्यांच्या पाया पडा. आनि कपाळ दिसनार न्हाई. असा पदर फुडं ओढून घ्यावा.’’

जिर्जींनी आत्याबाईचा. सासूबाईचा चेहरा आठवण्यासाठी मनाला खूप ताण दिला. हळूहळू चेहेरा समोर येऊ लागला. बिनकाष्ट्याचं नऊवारी लुगडं, रुंदबंद काठांचं. डोक्यावरून पदर. कपाळभरून शोभणारा कुंकवासा ठसठशीत टिळा. नाकात मोत्याची नथ. तिच्या खालचा मोती बोलताना ओठांवर झुले. त्यामुळे त्यांच्या बोलण्यात एक मजेशीर हेल येते असे. त्यातही अपार माया, ओलावा होता. त्या म्हणत,

“‘जिजा, च्यात थोडं अद्रक घाल गं. गवतीच्या नि दोन तुळसीची पानं बी घाल ग. तव्यावर तूप सोडून भाज पोळी. आन् पुरन बी वाईच जादा भर.’’

आत्याबाईचे केस जेमतेम वीतभर. पण न्हाऊ घालायला जिजाच लागे. शिकेकाईत नागरमोथा घालून, ती चांगली उकळून घ्याची. आणि खसाखसा केस, पाठ चोक्यून कडक पाण्याने न्हाऊ घालायचे. जिजा हे सारे आपुलकीने करी. ती घरातली लाडकी सून. तीन लेकर होईस्तो चुलीसमोर बसायची वेळच आली नाही. आत्याबाई आणि मधल्या काकी चुलीची उस्तवारी करीत. धाकट्या काकीकडे दह्यादुधाची उस्तवारी होती. शुक्राची चांदणी लकाकू लागली की, जात्याची घरघर सुरु होई. उजाडायच्या आत तीस-चाळीस भाकरी टोपलीत पडत. आठ गड्यांचा नाशता नि जेवणाच्या भाकऱ्या घेऊन जायला शेतावरचा गडी येई. जरा उशीर झाला तर मोठे बाप्पा. जिजाचे सासरे घरादाराला शिव्यांची लाखोली वाहत. सकाळी वासुदेव घरात चिपळ्या वाजवीत येई तेव्हा जिजाची पहिली चहाची किटली तयार असे. पहिला कप वासुदेवासमोर ठेवायचा नि मग दोन पितळ्या भरून चहा आत्याबाई नि काकीसमोर ठेवायचा. तेव्हा कुठे जात्याला विश्रांती मिळे. तीन लेकर होईर्यंत चहाचा उठाठेवा जिजाकडेच होता. पोरं ही काही कळायसवरायच्या आत रूपटपू झाली.

जिर्जींच्या डोळ्यासमोर मालकांची नि त्यांची झालेली पहिली भेट आली.

“‘तवा मालक पुन्याला शिकाया होते. मॅट्रिक की काय त्या वर्षात. दिवाळीच्या सुटीत गावी आले तवा पैली भेट झाली. लगीन झाल्यावर दोन महिन्याला शानी

झाले. आत्याबाई लई मायेच्या. बाकी बाया म्हणायच्या की पोरीची वटी भरा. पन आत्याबाई म्हनंत “पोर लहानगी आहे. जाऊदेत चार सहा महिने. मंग हाईच जलमभरचा उटारेटा”. त्या दिवाळीला येताना मालकांनी खोलीत लावायं अ आई चा तक्ता आनला. एक दोन आकड्यांची बुऱ्यांची आनली. पयल्या भेटीतच त्यांनी जतावून सांगितलं होत की, मी शिकायाच हवं. मला बी लिहाय बाचाय आवडायचं. साने गुरुजींचं श्यामची आई पुस्तक तर तोंडपाठ होतं त्यांचं. मी बी करमलं न्हाई की त्येच हाती घेऊन बसे. पुस्तकं वाचायचा नाद लागला. त्यांत पोरं बी झाली लवकर. चार पाच वरिसं, लई छान गेली. शेवटची परीक्षा जवळ आलेली. चार दिस सुट्टी घेऊन ते गावी आले. आणि दुसऱ्याच दिशी मोठ्या बाप्पांना. शेतातून घराकडे येताना पान लागलं. धा चा आकडा डोकीवर असलेला नागोबा. घरी आनेस्तो तर काहीच उरलं नव्हतं. मग कुठलं पुणं नि काय. पुन्ना पुन्याला ते गेलेच न्हाईत. मी तिसऱ्यांदा मुकिंदाच्या येळी गरवार होते.

आत्याबाईच्या कपाळावरचा कुंकवाचा ठसठशीत टिळा पुसला गेला. डोळे नि चेहेरा कोरड्या हिरीसारखा फक्क उदास. जिजा ग, अशी सादही बंद झाली. न्हाणी लगतच्या अंधाऱ्या खोलीत त्यांनी बस्तान टेकवलं ते कायमचंच!”

जिजींच्या मिटल्या डोळ्यांसमोर आत्याबाईचा बिना कुंकवाचा भेसूर चेहेरा आला. त्याचं अंग घामाने डवरून गेले. अंगावर सरसून काटा आला.

जिजींचे घोरणे वाढतंच चालले होते. त्यांचे कपाळ घामाने ओले झाले. नि आकडा यावा तसे अंग थरथरून ताठरले. शेजारी बसलेली सुशीला दचकली. तिने घाबरून समोरच्या मॉनिटरवर नजर टाकली. त्यावरच्या रेषांची नागमोडी चाल सुरु झाली. तिने क्षणभर निःश्वास टाकला आणि ती सिस्टरना विनवू लागली.

“सिस, डॉक्टरना बोलवा ना. जिजींचं घोरणं काही वेगळंच वाटतंय आणि आता खूप थरथरल्या. घामपण पाहाना केवढा आलाय.” डॉक्टर आले. त्यांनी तपासले.

“वहिनी, आजचा दिवस अवघड आहे. मुकुंदादा इथेच आहेत ना? आणि अण्णा कसे आले नाहीत अजून? त्यांना निरोप गेला असेल ना? अजितला कळवलंत ना? तो नाराज होईल नाहीतर माझ्यावर. वहिनी, थोडी घाईच करा.” डॉक्टरांनी सांगितले. दवाखाऱ्यातले सगळे डॉक्टर्स, नर्सेस घरातल्यागत जवळचे आहेत. भवतालच्या परिसरात अण्णांबद्दल अपार आदर आहे. ‘दलित सेवक’,

‘जिल्हा भूषण’ असे अनेक पुरस्कार अण्णाना मिळाले आहेत. खादीचे धोतर, खादीचा कोट, पायात गावातल्या चांभाराने शिवलेल्या जाडजूड चपला, गळ्यात तुळशीची माळ नि कपाळाला गंधाचा टिळा. अण्णा अद्याप आले नाहीत हे पाहून सुशीला अस्वस्थ होत होती. जिजींकडे पाहताच तिचे मन नितांत मायेने भरून आले.

या घरात येऊन पंधरा वर्षे होऊन गेली आहेत. अण्णा आणि जिजींना अलग बसून बोलताना तिने कधीच पाहिलेले नाही. अण्णा मुक्कामाला कायम डोंगरातल्या पाथरीच्या शाळेत असतात. धाकट्या काकी सांगतात की, चाळीस वर्षात अण्णा मुक्कामाला कधीच लिंबाळ्यात आलेले नाहीत. अशात तालुक्याच्या खेपा वाढल्या आहेत. जिजीही गेल्या पंचवीस सव्वीस वर्षांपासून तालुक्याला अहमदपुरात राहतात. मुलामुलींच्या शिक्षणासाठी घर केले आहे. भाकरी घालायला जिजी. इथले शिक्षण खूप चांगले आहे. जिजींच्या दोन्ही लेकी, धाकट्या ज्ञानेबा काकांच्या लेकी सगळ्याजणी खूप शिकल्या. नोकरी करू लागल्या. डॉक्टर होऊन दवाखाना थाटला. सान्याजणी आपापल्या घरी सुखात आहेत. शिक्षणासाठी घरातल्या मुलामुलींना शहरात खोली करून ठेवावे, असे मद्रासला असणाऱ्या मधल्या काकाजींनी सुचवले. “आई माय! खोली करून पोरींनी अभ्यास बी करायचा नि भाकरी बी थापायच्या. मन कसं लागल सिकण्यात. मी न्हाईन लेकरांजवळ. मालक बाहीच्यांसाठी साळा काढतात. म्या माजी नातुंड, लेकरं शानी करीतन.” तेव्हा जिजींनी ठणकावून उत्तर दिले होते, असे धाकट्या काकी सांगतात.

“गडी मानसांची बात येगळी. बंदा रुपया असतात त्ये. शिकण्यासाठी कुठबी न्हाईले तरी घरच्यांच्या जिवाला घोर नसतो. पण पोरीची बात येगळी. काचेचा जीव. जरा धक्का लागला तर तडा जानार. आमच्या येळची बात न्यारी. शिकलेल्या मालकाला बिन शिकलेली मालकीण चालायची. आता शिकलेल्या पोरांना शिकलेली बायको लागती. “पोरींनी शिकायाचं हवं” जिजींचे उधारीचे नव्हे तर रोखीचे बोलणे. माहेरवाशिणी आंब्याच्या दिवसात गावाकडे एकत्र जमत तेव्हा जिजी काहीशा अभिमानाने हसत हसत सांगत.

“तुमचे अण्णा डोंगरातली, गावच्या शिवे बाहीरची, गरिबाघरची लेकरं शिकाकीत म्हणून झटतात. त्या पायी घरदार समदं सोडलं. मी बी घरच्या लेकी

शिकाव्या म्हणून गावची शीव वलांडली. आन शिकल्याबी माज्या चिमण्या व्हयंग?" ते आठवून सुशीलाला हसू आले. तिने घड्याळाकडे नजर टाकली तेवढ्यात बाहेर ओळखीचा आवाज आला. डोक्यावरचा पदर नीट घेत ती दारात आली. थोरली नणंद मंगलाक्षा, डॉ. अजित, त्याची पत्नी डॉ. अनिता आणि जावईबुवा घाईघाईने येत होते. मंगलाकांच्या डोळ्यात पाणी आणि प्रश्नचिन्ह. डॉ. अजितने आईचा हात धरून न बोलण्याची खूण केली. आजीची. जिजीची नाडी बघितली. "मामी, कधी अँडमिट केलं? सकाळी डॉ. प्रशांतचा फोन होता. लागलीच निघालो. प्रशांत बघतोय जणू जिजीकडे. पल्स ठीक आहे." असे विचारीत अजित आपल्या लाडक्या आजीला हलवून जागे करू लागला.

"आजी, ऊठ, मी अज्या आलोय तुशा. तुझा अज्या, डागदर"

धक्के मारमारून घटू बसलेल्या बंद दरवाजाचे पट करकर करीत उघडावेत तसे जिजीनी कष्टाने डोळे उघडले. नातवाचा मोठ्या पहिल्या वहिल्या नातवाचा हात तिने गच्छ धरून ठेवला. खोल गेलेल्या आवाजात विचारले,

"कंदी आलाव?" नातवामागे लेक, नातसून आणि जावई उभे होते. त्यांना पाहताच जिजीचा हात डोकीवरच्या पदराकडे गेला. पण हाताला सुई टोचून बाटली लावलेली. त्यांनी नजरेने सुशीलाला इशारा केला. तिने त्यांच्या अंगावरची चादर नेटकी केली. डोक्यावरचा पदर नीट केला. जावयांना बसण्यासाठी खुर्ची पुढे केली.

"लेकीशी मनमोकळं बोला. मी बसतो बाहेर" असे म्हणत जावई बाहेर गेले.

"सुशा, दोन दिवस झाले अँडमिट करून जिजीला! साधा निरोप नाही देऊ?"
मंगलाक्षा काहीशा नाराजीने आणि अजीजीने बोलल्या.

"मामी, फोन करायचा. इथल्या दवाखान्यात ठेवण्यापरिस लातुरात सोय आहे. घरचे डॉक्टर्स, घरचे हॉस्पिटल." अजितच्या बोलण्यातली नाराजी आणि तळमळ सुशाच्या लक्षात येत होती. पण ती तरी काय करणार? घरात ती एकटीच. मुकुंददादा राजकारण गुंतलेले. कधी इथे तर कधी तिथे. नशीब म्हणून त्या दिवशी गावातच गवसले. एवी दिली मुंबईच्या फेन्यात अडकलेले.

गेल्या दोन वर्षांत जाधव पाटलांच्या घरातली चलबिचल बाहेरच्यांच्या लक्षात आली नसली तरी घरातील प्रत्येकजण अस्वस्थ असे. तीन भावांची एकलगट

जमीन. मोठ्याने पंधरा वर्षे बारदाना सांभाळला. वडलांच्या अचानक झालेल्या मृत्युमुळे धाकट्याचे शिक्षण, बहिर्णीची लान. ही जबाबदारी सांभाळली. मधला भाऊ नोकरी निमित्ताने थेट दक्षिणेत, मंद्रासला असतो. धाकटा भाऊ शेतीत रस घेऊ लागल्यावर, अणांनी त्यांच्या डोक्यात साने गुरुजींनी पेरलेली कल्पना साकारण्यासाठी शेतीची जबाबदारी सोडली. धाकट्या मालकांनी थोरल्या भावाच्या मुलांचे शिक्षण, मुलांच्या लूग्याची जबाबदारी सहजपणे पार पाडली. मुली शिकू लागल्या. मग धाकट्या मालकिणीने गावातला बारदाना सांभाळला तर, जिजींनी तालुक्याच्या गावी घर करून पोराबाळांच्या शिक्षणाची जबाबदारी सांभाळली. जिजी, अणांचा मोठा लेक रमेश. बी.ए.ची पदवी घेतल्यावर, धाकट्या मालकांची होणारी धांदल पाहून, पुढच्या शिक्षणाची. वकील होण्याची स्वप्ने बासनात बांधून गावी येऊन शेती पाहू लागला. त्यात स्थिरावला. त्यालाही अठरावीस वर्षे होऊन गेली आहेत. धाकट्या मालकांचा मोठा वकील होऊन औरंगाबादेत हायकोर्टात वकिली करू लागला आहे. अणांचा मधला पहिल्यापासून राजकारणात घुसला आहे. धाकट्या मालकांचा धाकटा नितीन शेतीशास्त्रातील पदवी घेऊन चार वर्षांपूर्वी गावात आलाय. नवे ज्ञान, नवे प्रयोग, नवी स्वप्ने, नवे विचार. डोक्यात. रमेश आणि धाकट्या मालकांची शेती करण्याची रीत आणि नितीनची नवी पद्धत यांचा मेळ बसेना. रमेशची पत्नी अनुराधा खेड्यातली. दहावीपर्यंत शिकलेली. धाकट्या काकींच्या हाताखाली शेताभाताची देखभाल करण्यात, दूधदुभत्याची उठाठेव करण्यात रमून गेली. चुलत मालत असा भेदभाव या घराला कधी नव्हताच. मंद्रासच्या मधल्या भावाच्या उत्पन्नाचें पैसे त्याच्या खात्यावर नेमाने जमा होत. तर, शेतीच्या खर्चासाठी लागणारा पैसा बँकेतून उचलता यावा म्हणून मधल्याच्या सह्यांचे कोरे चेकबुक धाकट्या मालकाच्या कपाटात कायथ असे. पंचक्रोशीतल्या लोकांना कौतुकाची वाटणारी बाबत नव्या तरुण पिढीला रुचेना. धाकट्या काकीला वाटे की, नितीनच्या बायकोने घरात थोडीफार मदत करावी. राधाकडून शिकून घ्यावे. टीव्ही, फ्रीज, मिक्सर या सारख्या नव्या वस्तू घरात होत्या. राधा त्याचा उपयोग करून घरात लक्ष घालते. तसेच नितीनच्या चित्राने करावे. चित्रा शिकलेली म्हणून गावातल्या शाळेत अणांनी तिला घेतले. पण शहरात वाढलेल्या चित्रात घरासाठी वेळ देणे जमेना. शाळा, टीव्ही, वाचन यात तिचा वेळ जाई. धाकट्या काकी आणि जिजी ताटाला ताट लावून जेवल्या. पोरांच्या शिक्षणासाठी जिजी

अहमदपुरास गेल्या तरी लिंबाळ्याहून सुटणाऱ्या पहिल्या एसटी बसने दूधताकाच्या बरण्या, खवा, तुपाचे डबे, पुरण अहमदपुराला रवाना होई. आपल्या पोरी जिर्जीमुळे शिकल्या, चार पैसे कमावतात, संसारात सुखी आहेत, याची मनोभ्रून जाणीच धाकट्या काकीला होती. गेल्या साली नितीनच्या हड्डापायी वाढ्यात दोन चुली पेटू लागल्या होत्या. प्रत्येकाच्या नावाने शेती वेगवेगळी लावून टाकावी, लेकिना पैसा आडका दागिने देऊन बोळवणे करून मोकळे व्हावे असे अलीकडे धाकट्या मालकांना वाटे. भावजयी जवळ. जिर्जीजवळ तसे त्यांनी बोलून दाखवले होते.

“माझ्या लेकरांना दोन हात जमीन कमी येऊ द्या. पन माझ्या धाकलीच्या लेकरांच्या मनाचा संतोष करा. तुमी लई केलंत माझ्या लेकरांसाठी. मालकांनी कायम साळंचा संसार बघितला. तुमी तुमच्या भाबीवरची माया कंदी कमी केली न्हाई. जिजी असे नेहमी म्हणत. दोन चुली मांडल्यापासून जिजी खूप दुखावल्या होत्या. गावी जाऊन धाकटी जवळ राहावे असे सारखे वाटे. पण रमेशची मुले आरती नि अनिल, धाकट्या लेकीची अकरावीतील लेक सुखदा यांना घेऊन राहणाऱ्या जिर्जीना मनातली इच्छा मनातच ठेवावी लागली. मुकुंद, सुशा गावातच वेगळे राहतात. त्यांनी जबाबदारी घ्यावी असे वाटे. पण मुकुंदाला कोण सांगणार?

“मंगू लई उशीर केलास ग यायला.” डाव्या हाताला सुई टोचलेली. जडावलेल्या उजव्या हाताने लेकीचा हात चाचपीत जिजी बोलल्या. “तू, पावणे, आज्या आलाव. पण तुजे अण्णा अजून आले न्हाईत ग. उगा सोंग केलंय माझं. मी चांगली हाय. तू आलीस. मला लिंबाळ्याला घेऊन चल माय.” एवढ्यात धाकट्या काकी धापा टाकीत खोलीत आल्या. जिजीच्या जवळ बसल्या. वाहणारे डोळे. तोंडातून शब्दही फुटत नव्हता. “सुधा दोन दिवसांपासून मोठ्यां बाई दवाखान्यात हाईत. साधां निरोप नाही देऊ? मुकिंदा तरी होते का इथं?” धाकट्या काकीला सुशा तरी काय उत्तर देणार? तिचे बिन्हाड वेगळे. त्या दिवशी रमेशची आरती शाळेतून घरी आली. जिजीची छाती दुखत होती. चेहेरा घामाने थबथबलेला होता. आरतीला पाहताच त्या आमटी गंगम करायला उठल्या. पण तशाच खाली बसल्या. आरती लगेच सुशा काकीकडे धावली. सुशाने डॉकटरांना फोन केला. जिजीना सरकारी दवाखान्यात दाखल केले. रात्र उलटून गेल्यावर मुकुंदा घरी आला.

एकमेकांमध्ये धागे खूप कच्चे झाते आहेत, हे सर्वांच्याच लक्षात आले आहे. साधीसुधी घटना, प्रसंग. पण त्याकडे बघताना प्रत्येकाच्या डोळ्यांवर चष्मा. त्यातून निघणारे अर्थ तन्हेतन्हेचे. प्रत्येक जण एकमेकांपासून दूर पळणारा आणि स्वतःतच गुरुफटणारा. “मां जिजीला विश्रांती घेऊ द्या. आता जरा बाहेरच बोलत बसा तुम्ही. आणि अण्णा?” अजितने सगळ्यांनाच बाहेर नेले.

त्याची लाडकी आजी, जिजी. तिच्या कपाळावरचा गोल गरगरीत कुंकवाचा टिळा. नेहमी हसणारे डोळे. तिचा प्रसन्न चेहेरा पाहून अजितच्या पोटात ढवळून आले. डॉ. प्रशांतशी बोलायला जाण्यासाठी तो बाहेर आला. इतक्यात त्याला फाटकातून आत शिरणारे अण्णा दिसले. अण्णाही खूप थकलेत आता. खादीचे मळके धोतर. करड्या रंगाचा खादीचा कोट. टोपी. कपाळाला टिळा. गळ्यात तुळशीची माळ. हातात खादीची जाडजूड पिशवी. अण्णांना पाहून अजित पुढे झाला. आजोबांच्या हातातली पिशवी काढून घेतली. अजितला पाहून अण्णांना आश्चर्य वाटले.

“नातवाला पाहूनच आजीला उतार पडला असेल!” अण्णांनी विचारले.

“अण्णा लवकर चला. जिजी वाट पाहातेय. फार उशीर केलात.” नातवाच्या उत्तराने अण्णा चमकले.

अण्णा खोलीत येताच जिजींच्या उशाशी बसलेली सुशा डोक्यावरचा पदर आदबीने सावरीत उठली आणि बाहेर गेली. मुकुंदा आत आला. त्याने जिजींच्या कानाशी जाऊन सांगितले की अण्णा आले आहेत.

जिजींनी डोळे उघडले. समोर मालक उभे. थकलेले. डोळे पाण्याने डबडबलेले. जवळच्या खुर्चीवर अण्णा बसले. त्यांनी जिजींच्या कपाळावरून हात फिरवला. नकळत इकडे तिकडे पाहिले.

“चंद्रभागा, थकलीस लई. लई कष्ट काढलेस.” असं म्हणताना अण्णांच्या डोळ्यांतले अशू जिजींच्या हातावर पडले.

जवळजवळ पस्तीस चाळीस वर्षांनी अनुभवलेला पतीचा स्पर्श. जिजींना आठवले तीस पस्तीस वर्षांपूर्वीचे प्रसंग.

धाकट्या दोन भावांचे शिक्षण, बहिर्णीची लग्न, वाट्याला आलेल्या जमिनीची मशागत करता करता पंथरा सतरा वर्षे निघून गेली. सगळ्यात धाकटे

बंधू ज्ञानोबा. धाकटे मालक अण्णाहून तेरा वर्षांनी धाकटे. त्यांना शिकण्यात रस नव्हता. तरीही पंढरपुरात ठेवून मॅट्रिक काढली. शेतीत मात्र खूप लक्ष. ते शेती पाहू लागले. एक दिवस अण्णांनी धाकट्या मालकांना विनंती केली.

“ज्ञानबा, तुमी आता शेतीत चांगले रूळला आहात. आपलं घर खाऊन पिऊन टंच हाय. आपल्या बप्पांना शिक्षणाची किंमत म्हणून त्यांनी आपणाला पंढरपूर, पुण्याला पाठवून शिक्षण दिलं. पण या डोंगरातली कुणब्याची, बलुतेदारांची, वेशीबाहीर रहाणाऱ्यांची लेकर जाऊ शकतात का शाळंत? शाळा तालुक्याला. तिथला खर्चा लई. कसा परवडावा? देवाने त्यानला बुद्धी दिली तरी ती सर्वासमोर कशी यावी? त्यांना कोन संधी देनार? मी आजवर या दिवसाची वाट पाहत होतो. पंढरपुरात साने गुरुजींना ऐकलं तवाच ठरवलं की शिक्षण खेड्यात न्यायचं. तुमी आता घराचे मालक. डोंगरातल्या पाथरीच्या देशमुखानं शाळेसाठी वाडा घायचा कबूल केलंय. येत्या जूनपासून शाळा सुरु होईल...

“तुमांला आमी हात जोडून.” अण्णांचे वाक्य तोडीत आणि हात धरीत धाकट्यांना हुक्म देतात. तुमी शाळंचं बघा. आमी घर, शेत समदं सांभाळू. फक्त तुमचा मायेचा हात पाठीवर ठेवा.”

“चंद्रभागा” मालकांचे शब्द जिजीच्या कानांवर पडले, जणू युगायुगाने इतकी आर्द्र हाक ऐकू येत होती. त्या शब्दातली माया, ओलावा, जवळीक, जीवाभावाची सखी असल्याचा विश्वास. जिजीला पुस्तके वाचण्याचा नाद होता. पण घरकाम, मुलाची उठाठेव करताना वेळ कसा मिळावा? अण्णांना संस्कृतची खूप आवड. कालिदास नावाच्या कवीने बायको कशी असते, याबद्दल लिहिलेला श्लोक त्यांनी सांगितला होता. जोवर अण्णा गावी राहत तोवर हरेक गोष्ट ते जिजीला सांगत. तिचे मत विचारीत.

“मी बाई मानूस. मला काय इचारता? मला काय कळतं? चुली म्होरचं कळनार आमाले.” असे त्या म्हणत. तेव्हा हा श्लोक त्यांनी समजावून सांगितला होता. बायको जिवाभावाची सखी तर असतेच पण ती सल्ला पण देते. घरचा कारभार तीच पाहते. ते आठवून जिजींच्या फिक्कट ओठांवर हसू उमलले आणि डोळ्यासमोर ती रात्र आली.

साने गुरुजीचे 'यती की पती' हे पुस्तक वाचताना जिजी खूप विचारात पडल्या होत्या. थोडा वेळ मिळाला तरी त्या ते पुस्तक उघडीत. नवराबायकोमधले एक नवे नाते उमगल्यागत त्यांना वाटले होते.

त्या रातच्याला मालकांनी सांगितलं की, ते आता लिंबाळ्यात राहणार न्हाईत. पाथरीच्या शाळेत मुक्काम हलविणारेत. धाकटी भागिरथी आणि न्यानोबा यांची भावजय नाही तर माय होऊन मी न्हायचं. म्हणाले, "चंद्रभागा, तू चार पोरांचीच माय न्हाईस तर न्यानोबाची लेकर बी तुझीच आहेत. घरातल्या पोरी भाकीरी भाजाया, गवऱ्या थापाया नि कालवण कराया कवा बी शिकतील. पन् शाळेतलं शिक्षण वेळीच व्हाया हवं. तेच उपयोगी येतं. कामाचा बोजा तुमी उचला. तुमच्या मागं धाकटीपण तसंच वागील. तर देणार नव्हे आम्हाला शब्द? त्या रातच्याला मी शब्द दिला. तो आजवर पाळला.

अण्णांच्या लक्षात आले की चंद्रभागाने धरलेल्या हाताची पकड सैल झाली आहे.

"चंद्रभागास चंद्रभागास" अण्णांनी घाबरून आकांताने हाक मारली. बाहेरची मंडळी घाईने आत आली. जिजीच्या प्रसन्न शांत चेहेन्यावरच्या कुंकवाच्या ठसठशीत टिळ्यावर अण्णांच्या डोळ्यातले अशू पडत होते. डोक्यामागच्या मॉनिटरवरची नागमोडी नक्षी आता सरळ रेषेत पळत्र होती.

डॉ. सौ. शेला (भाभी) लोहिया या समाजसेवेस वाहून घेतलेल्या, सुविद्या, संपन्न व्यक्तिमत्वाच्या लेखिका आहेत. त्यांच्या व्यापक, सहानुभूतिपूर्ण अंवलोकनातून दिसलेले समाज दर्शन त्या समर्थपणे आपल्या साहित्यातून घडवितात. हा कथासंग्रह त्याची बोलकी साक्ष आहे.

— प्रा. रा. द. अरणाडे

डॉ. शैला लोहिया

शैलाभार्षीचे वडील अऱ्ड. शंकरराव परंजपे समाजवादी पक्षाचे कार्यकर्ते, गोवा सत्याग्रहीत सहभागी. आई शकुतला परंजपे हरिजन सेवा संघाच्या कार्यकर्त्या, राष्ट्र सेवा दलाच्या कार्यकर्त्या, राष्ट्र सेवा दलाच्या मध्यसर्ती कलापथक महाराष्ट्र दर्शनमध्ये सहभाग, त्या काळ्यात ललित लेखनासे सुरुवात. १९६२ च्या दसऱ्यास डॉ. लोहियाशी आंतरजातीय विवाह आणि अंबाजोगाईत स्थायिक. १९७० जून पासून स्वामी रामानंद तीर्थ कला व वाणिज्य महाविद्यालयात मराठी विषयाच्या अधिव्याख्याता म्हणून रुजू. १९७५ च्या आणीबाणीत डॉ. लोहिया तुरुगात, या काळात साने गुरुजी रुग्णालयाची धुरा साभाळली. १९८२ पासून मानवलोकचे काम सुरु संस्थेच्या स्थापनेत प्रमुख भूमिका, त्यातील अनुभवाची परिणती १९८४ साली मानवलोक संचलित मनरिच्चनी महिला-प्रकल्पाची स्थापना करण्यात आली. या विभागाच्या सुरुवातीपासूनच प्रकल्प प्रमुख म्हणून स्वयंसेवी वृत्तीने काम पाहतात.

प्रकाशित साहित्य:

- **लोकसाहित्य:** भूमी आणि स्त्री, भोडला भुलाबाईची गाणी – तुलनात्मक अभ्यास
- **कथा:** स्वरात, तिच्या डायरीतील पाने.
- **ललित:** वाहत्या वाचासागे, मनतरंग, देश परदेश, रॅणझुणत्या पाखवरा गजाऊळच्या कविता (काव्य),
- **साहित्य:**
 - ◆ सात रंग सात सूर (बाल-काढबरी)
 - ◆ जगावेगळा संसार (राष्ट्रीय पुरस्कार घास्त)
 - ◆ इत्ता इत्ता पानी
 - ◆ बाबाचा परसाद
 - ◆ सुखाची वाट (प्रोढ साक्षरसाठी काढबरीका)
 - ◆ होईन मी स्वयंसिद्धा या पुस्तकाचे शोसानार्फे प्रकाशन